

תפיסותיהם של משפחות ותומכיהם את יישום תוכנית "עולים לדרך- קד"ס (קבוצת דיון משפחתית)" לרווחת הילד

עבודת גמר לתואר מוסמך בעבודה סוציאלית

מגישה : מעיין עומר (305373193)

בהנחייתן של ד"ר ארנה שמר ופרופ' דורית רואר-סטריאר

אפריל, 2021

תודות

"רַק הַשְּׁמֶר לָךְ וְשִׁמֹּר נְפִשְׁךָ מֵאֵד פְּרַתְשֶׁפַח אֶת־הַדְּבָרִים אֲשֶׁר־רָאָו עֵינֶיךָ" (דברים ד', ט) תודה להורים, לתומכים, לילדים ולבני הנוער שבחרו לקחת חלק במחקר כדי להשפיע לטובה על מצבן של משפחות אחרות. סיפורכם זכור ושמור בליבי, ואני מתרגמת אותו למשמעויות מקצועיות שיש בכוחן לשפר את עבודתי הסוציאלית.

תודה למנחה שלי ארנה שמר, על הרגישות האנושית ועל היכולת להתבונן באופן מיוחד בי, ובכל אחד ואחת. על הנחייתך במסירות רבה ועל היותך אשת מידות ואשת מקצוע מעולה. על נכונותך המרגשת לסייע לי מקצועית, כדי להביע את יצירתי באופן המדויק ביותר, תוך דיאלוג מפרה ומתוך אהבה ואמונה. בכל אלו אני לומדת ממך שיעור חי שמוסיף לאהבתי את המקצוע. אני מקווה להמשיך וללמוד ממך ולצידך עוד שנים רבות.

תודה לפרופסור דורית רואר-סטריאר, על שהקמת עבורנו את "חממת נבט" למחקר מודע הקשר, בה אנו מרגישות מוגנות ובטוחות לצמוח כחוקרות. תודה על ההכוונה המקצועית ועל העידוד להביא את עצמנו בדרך אותנטית, תוך מתן מקום לזהות, לתרבות ולערכים. אני מרגישה במבט התומך והגאה שלך מרחוק ומקרוב, וגדלה.

תודה לצוות המחקר הנפלא, ליאן, לאחלאם ובמיוחד לחברותי הודיה בניטה וורד כהן. העזרה ההדדית וחווית השיתוף המקצועי לה זכינו יחד הולכים איתי הלאה כמופת לאופן בו ראוי שתתנהג קבוצה לומדת. הערכתי כלפיכן רבה.

תודה לשותפינו בשטח – משרד הרווחה, ג'וינט אשלים, משרד הקליטה ועמותת מוזאיקה.

תודה לבית הספר לעבודה סוציאלית ע"ש פאול ברוואלד – על התמיכה מהיום הראשון, ועל הסיוע במימון המחקר.

תודה להורי, אבי שמשון ואימי אהובה. בכל מעשי אני משתדלת להפיץ הלאה את הטוב לו אני זוכה מכם. אתם עבורי מקור תמיכה שאין כדוגמתו. מספקים לי פינה שקטה ובטוחה, ממנה אני אוזרת כוחות לעשות את המירב בלימודי ובעבודתי. תודה לאחי הראל, לאישתי איילת ולמשפחתם, ותודה לאחי מאור, שמעוררים בי השראה ונכונות להצליח.

תודה לסבי מאיר ולסבתי מרים, אהבתכם ללא תנאי היא המתנה היקרה ביותר שזכיתי לקבל. בחוכמתם ובניסיון חייכם, אתם מאריכים את שורשי וגורמים לי לפרוח.

עבודה זו מוקדשת לסבתי רינה זיכרונה לברכה, שנפטרה בעת כתיבתה ובימיה האחרונים סיפרה לי שהייתה רוצה להמשיך וללמוד. כפי שאמרתי לך אז ושמתה, אני לומדת גם בשבילך.

תקציר

תכנית "עולים לדרך- קד"ם" היא תכנית הרצה (פיילוט) למשפחות בהן ילדים במצבי סיכון, שיש לגביהם דאגות בבית או במערכת הרווחה. התוכנית מופעלת מזה השנה השלישית בישראל והיא מבוססת על עקרונות מודל קד"ם (קבוצת דיון משפחתית) לרווחת הילד: העצמה של בני המשפחה המשתתפים בתוכנית, פרקטיקה שיתופית, ריבונות המשפחה על חייה ואחריות המשפחה המורחבת והקהילה למשפחה. מודל קד"ם הינו מודל קבלת החלטות, המשמש חלופה לדרכים המקובלות כיום לקבלת החלטות עם משפחות שבהן ילדים המוגדרים במצבי סיכון, כמו "ועדת תכנון טיפול והערכה".

למודל 4 שלבים: השלב הראשון הוא שלב הפניית המשפחות, בו נבדקת התאמתה של המשפחה לתהליך. השלב השני הוא שלב ההכנה, בו איש צוות מטעם התכנית, המכונה "מתאם", ניפגש עם בני המשפחה ומסייע להם לרתום אנשים קרובים, המכונים "תומכים", לקראת קבוצת הדיון המשפחתי המכונה "היוועדות". השלב השלישי של המודל הוא מפגש ההיוועדות, בו אנשי המקצוע, המשפחה ותומכיה דנים במצב המשפחתי. לאחר דיון ביחס לדאגותיהם של בני המשפחה לצד שיח בנוגע לכוחותיהם, המשפחה והתומכים כותבים בעצמם "תכנית משפחה", הכוללת פירוט של הסכמים ביחס לדרכי הפעולה שישפרו את המצב המשפחתי בדגש על מוגנותם של הילדים. בתכנית המשפחה מפורטת חלוקת האחריות ביחס לביצוע ההסכמים בין כל המשתתפים. השלב הרביעי הוא שלב יישום תכנית המשפחה, הנוגע לביצוע התכנית שתוכננה.

מטרתו של מחקר זה היא לבחון את התפיסות והחוויות של המשתתפים בשלב יישום תכנית המשפחה. שאלות המחקר הן: (1) מהן התפיסות של המשתתפים ביחס להפחתת הדאגות והעלאת מוגנות הילדים? (2) לתפיסתם של המשתתפים, מה טיבה של מערכת היחסים עם אנשי המקצוע ומערכת הרווחה בשלב היישום? (3) מהן התרומות ואילו אתגרים עולים בשלב יישום תכנית המשפחה, לתפיסתם של משתתפי המחקר?

המחקר התבצע בפרדיגמת המחקר האיכותנית כחלק ממחקר אורך משולב שיטות ומעצב. הגישות המנחות את המחקר הן "גישה מודעת הקשר", לפיה יש להכיר את ההקשר של התופעה כדי להבין את הסיבות להתרחשותה, ו"גישה הכוחות" המבוססת על ההנחה לפיה לכל אדם ולכל משפחה יש כוחות ומשאבים. ממצאי המחקר מבוססים על 25 ראיונות עומק חצי-מובנים, שנערכו בקרב הורים, ילדים ותומכים מ-9 משפחות שונות, בשלב יישום תכנית המשפחה. תהליך ניתוח הנתונים התבצע בצורה תמטית.

להלן עיקרי הממצאים המתייחסים לכל אחת משלושת שאלות המחקר:

באשר להפחתת הדאגות והעלאת המוגנות של הילדים, נמצא כי קיים פער בתפיסת הדאגות בין המשפחות לאנשי המקצוע: ההורים והתומכים מקווים כי התכנית תתמקד במצב המשפחתי בכללותו, באופן שישפיע לחיוב גם על מוגנות ילדיהם, בעוד שמדבריהם נראה כי אנשי המקצוע רואים בהתערבות המרכזית הרצויה כזו שתבצע באופן ישיר ביחס לילד. מענים משפחתיים שניתנו שיפרו את המצב המשפחתי, תרמו להפחתת הדאגות ושיפרו את מוגנות הילדים. ביחס למערכת היחסים בין המשפחות לאנשי המקצוע ומערכת הרווחה, הממצאים מראים כי נרקמו מערכות יחסים משמעותיות עם עובדות סוציאליות במסגרת התכנית, וכי התחזק האמון של ההורים בהן. אף על פי כן, ברוב המקרים לא השתנו באופן בולט עמדות ההורים ביחס למערכת הרווחה בשל תופעה שכונתה במחקר "תהליך יחוד": מצב בו משפחות מתייחסות לחוויית סיוע אפקטיבי כמקרה מיוחד ויוצא דופן, שאינו משקף את פניה של המערכת.

בנוגע לתרומות ואתגרים שעלו בשלב יישום התכנית, בדגש על העצמתן של המשפחות והעברת כוח ההחלטה אליהן, נמצא כי הורים רבים מרגישים מועצמים יותר אך בכל זאת רובם המוחלט לא תופסים את עצמם כמי שמובילים או ריבונים על יישום תכנית המשפחה. התומכים תורמים להעצמת בני המשפחה בכך שהם מתבוננים בהם באור חיובי. אף על פי כן, מבחינה מעשית, נראה כי הם אינם מחזקים במידה ניכרת את יכולתה של המשפחה ליישם את תכנית המשפחה כיוון שהם אינם מעורים בה.

על פי ממצאי המחקר, יישום תכנית המשפחה בצל התפשטות נגיף הקורונה בישראל, הביאה להחרפת הדאגות בחלק מהמשפחות, במיוחד הדאגה הכלכלית. אנשי מקצוע ותומכים שניצבו לצד המשפחות בתקופת המשבר זכו לחזק את האמון שמביעים בהם בני המשפחה. ביחס לביצוע התכנית המשפחתית, חלקים ממנה לא הוצאו לפועל והקשר עם אנשי המקצוע והתומכים התבצע בעיקר באופן טלפוני.

פרק הדיון נפתח בהתייחסות להקשר העוני הנוכח בחייהן של כל המשפחות המשתתפות במחקר, והתוקף שהוא נותן לרעיון ריבונות המשפחה על חייה. הוא ממשיך בהתייחסות לממצאי המחקר לפיהם המשפחות רואות בסיוע חומרי הפחתת דאגה מרכזית, תוך דיון בסוגיה לאור ההיסטוריה המקצועית והדואליות של העבודה הסוציאלית בהענקת מענים חומריים ותוך-נפשיים. הוא ממשיך בהדגשת המתח הקיים בעבודת המלווה ואנשי המקצוע בשלב היישום, בין לעשות 'עם' המשפחות לעשות 'בשביל' המשפחות, ומסתיים במבט משווה על הממצאים העולים משלב היישום בישראל ביחס למדינות אחרות בעולם.

בסיום המחקר מוצגות מגבלותיו, תרומתו לידע התיאורטי והמעשי, תרומתו למדיניות, והמלצות למחקרי המשך.

תוכן עניינים

2 תודות	
3 תקציר	
5 תוכן עניינים	
6 מבוא	
7 סקירת ספרות	
7 מבוא מושגי	
8 מודל קד"ם לרווחת הילד	
8 הפרקטיקה של מודל קד"ם בישראל ובעולם	
10 העצמה כפרקטיקה מקצועית	
11 פרקטיקה שיתופית	
11 חסמים לשיתוף המשפחות מצד אנשי המקצוע	
12 חסמים להשתתפות מצדן של משפחות	
12 ריבונות המשפחה	
13 אחריות המשפחה המורחבת והקהילה למשפחה	
13 הגישות התיאורטיות הרלוונטיות למחקר	
14 מטרת המחקר	
15 שאלות המחקר	
15 מתודולוגיה- פרק השיטה	
15 שיטת המחקר	
15 אוכלוסיית המחקר והמדגם	
16 כלי המחקר ודרכי איסוף המידע	
16 ניתוח הנתונים	
17 אמינות המחקר	
17 סוגיות אתיות	
18 מיקום החוקרת ביחס למחקר	
18 פרק הממצאים	
18 תמה ראשונה: הפחתת הדאגות והעלאת מוגנות הילדים	
24 תמה שנייה: מערכת היחסים בין המשפחה לאנשי המקצוע והרווחה	
28 תמה שלישית: הגברת עוצמה והעברת כוח ההחלטה למשפחות	
40 תמה רביעית: יישום תכנית המשפחה בצל הקורונה	
42 דיון	
43 החיים בעוני כהקשר המתקף את רעיון ריבונות המשפחה	
44 ההקשר הכלכלי - במוקד הדאגה	
45 בין לעשות "עם" לעשות "בשביל"	
47 האתגר: השתתפות ילדים	
48 לתת מילים לדאגה המוחרשת	
49 יישום תכנית המשפחה- מבט משווה לקד"ם ברחבי העולם	
51 מגבלות ואתגרי מחקר	
52 תרומות והשלכות המחקר	
53 המלצות למחקרי המשך	
55 ביבליוגרפיה	
62 נספחים	
73 Abstract	

מבוא¹

מחקר זה הוא חלק ממחקר רחב-היקף ומשולב שיטות, הבוחן את תפיסות המשתתפים בתוכנית "עולים לדרך- קד"ם" (קבוצת דיון משפחתית). התוכנית מבוססת על מודל קד"ם לרווחת הילד, שהינו מודל קבלת החלטות, המשמש חלופה לדרכים המקובלות כיום לקבלת החלטות עם משפחות שבהן ילדים במצבים מדאיגים, כמו "ועדת תכנון טיפול והערכה". המודל מושתת על התפיסה לפיה לילדים ולמשפחותיהם יש את הזכות, האחריות והיכולת לקבל החלטות בעניינם. המודל מאפשר למשפחה לקחת אחריות אקטיבית על מצבה ורווחתה ולבנות את התוכנית המשפחתית שלה בעצמה, בעזרת סיוע מידע ושיתוף של תומכים מהמשפחה ומהקהילה.

המחקר נערך במסגרת "חממת נבט", חממה למחקר והכשרה מודעי-הקשר בתחום הילדים בסיכון, הפועלת בבית הספר לעבודה סוציאלית באוניברסיטה העברית. הוא מהווה חלק ממחקר אורך מעצב ומסכם משולב-שיטות, הבוחן את יכולת המודל לקדם תהליכי החלטה ריבוניים של המשפחה עבור ילדיה הנמצאים במצבים מדאיגים. המחקר התבצע בפרדיגמת המחקר האיכותני, והתמקד בתפיסותיהם של בני המשפחה והתומכים בנוגע לשלב היישום של התוכנית המשפחתית. זאת, תוך התייחסות להקשר בו נאספו הנתונים, כמו ההקשר של העוני, עימו מתמודדות רבות מן המשפחות המופנות לתוכנית, ומגפת הקורונה שפרצה בעולם בתקופה זו והשפיעה על המשפחות מבחינה בריאותית, כלכלית ונפשית.

עבודה זו נפתחת בפרק סקירת ספרות, בו מוצגת הפרקטיקה של המודל, לצד מושגים ועקרונות רלוונטים להבנת התכנית "עולים לדרך-קד"ם". בפרק השני, הוא פרק שיטת המחקר, מוצגות הגישות התיאורטיות שעליהן מושתת המחקר והמתודולוגיה המנחה אותו, כולל ידע אודות האוכלוסייה הנחקרת, הכלים לאיסוף וניתוח הנתונים והדילמות האתיות אשר עולות מתוך עבודת המחקר. בפרק השלישי יוצגו ממצאי המחקר בארבע תמות מרכזיות: (1) הפחתת הדאגות והעלאת מוגנות הילדים; (2) מערכת היחסים בין המשפחות לבין אנשי המקצוע והרווחה; (3) אתגרים ותרומות התכנית בדגש על חיזוק עוצמה והעברת כוח ההחלטה למשפחות (4) יישום התכנית המשפחתית בצל הקורונה.

סוגיות עיקריות מתוך הממצאים יועלו בדיון, ביניהן: הקשר העוני והתוקף שהוא נותן לרעיון ריבונות המשפחה על חייה, הדואליות של העבודה הסוציאלית בהענקת מענים חומריים ותוך-נפשיים ויישום המודל בישראל במבט משווה למדינות אחרות בעולם.

מחקר זה תורם לידע התיאורטי הקיים בנושא משפחות שבהן יש ילדים במצבים מדאיגים, ולפרקטיקה המשמשת אנשי מקצוע בטיפול במשפחות אלה. בנוסף, המחקר בעל השפעה על המשך יישום המודל בארץ ועל האופן בו הוא יוטמע בערים אחרות.

בכוחו של המחקר להשפיע על המדיניות הנהוגה בארץ כלפי משפחות וילדים במצבים

מדאיגים.

¹ יש לציין כי הכתוב לאורך המחקר מתייחס יחדיו אל נשים ואל גברים, גם אם לעתים הדברים כתובים בלשון זכר או בלשון נקבה.

סקירת ספרות

סקירה זו נפתחת בהצגת המושגים הרלוונטיים להבנת הרקע של תכנית "עולים לדרך-קד"ם" ומודל קד"ם עליו היא מבוססת. בהמשך מתוארת הפרקטיקה של המודל, תוך התייחסות לערכים ולעקרונות עליהם הוא נסמך. לבסוף, מוצגות התיאוריות המנחות את המחקר².

מבוא מושגי

מצבי דאגה ומוגנות בקרב ילדים ובני נוער בישראל

בטרמינולוגיה המלווה את תוכנית קד"ם, המושג "סיכון" מוחלף במושג "דאגה", המהווה שם רחב לתופעה חברתית מורכבת המכונה: "ילדים ובני נוער בסיכון". מושג זה הינו מושג נפוץ ורווח הן בתאוריה והן בפרקטיקה של העבודה החינוכית והטיפולית עם ילדים ובני נוער. הנתונים מעידים על תופעת הילדים ובני הנוער בסיכון כבעיה חברתית שכיחה ורבת פנים. מחצית מילדי העולם מוגדרים כילדים בסיכון, סך הכל כ-1.2 מיליארד ילדים (Save the Children, 2018). הקרן העולמית לילדים (World Childhood Foundation) מגדירה משפחות בסיכון כמשפחות אשר מסיבות שונות מתקשות לשמור על בטיחות ומוגנות ילדיהם. רשות הרווחה בישראל מגדירה ילדים בסיכון כילדים שמצויים במצבים אשר עלולים להוות פגיעה ביכולת הסתגלותם לבית הספר, לחברה ולמשפחה, ואשר חווים קשיים בהשתלבות חברתית נורמטיבית (גרופר ורומי, 2014; יבלברג, 2013).

בין הגורמים שצפויים להגביר מצבי סיכון, נמנים התעללות, אלימות והזנחה, מצבי בדידות ותחושת שייכות נמוכה, גירושין ומשבר, מחלות ומוגבלויות, העדר נוכחות הורית, פגיעות נפשית, הגירה, השתכרות נמוכה, וחשיפה לא מבוקרת לתרבות הנאה ופנאי מסוכנים, בהם שימוש בסמים ואלכוהול (שמר ואחרים, 2020).

הקריטריונים להגדרת מונח ה"סיכון", אינם אחידים, ונקבעים בהתאם להשתייכות המקצועית ולתפיסתו של הגורם המטפל או החוקר (רומי, 2007). תרבויות שונות מחזיקות בתפיסות ייחודיות של הורות, ובהתאמה קיים שוני באבחנה מהי הורות שאינה טובה דיה ומיהם ילדים שנמצאים במצבי סיכון (Ulitsa, 2018). כך למשל בחברה החרדית בישראל, נורמה המשפיעה על תפיסות של סיכון ומוגנות של ילדים, היא ריבוי הילדים במשפחה: פעמים רבות נוטלים אחים ואחיות גדולים אחריות על אחיהן ואחיותיהן הקטנים יותר, מה שנתפס בעיני אנשי המקצוע כגורם סיכון - הן לילדים הקטנים והן לאחיהם הבוגרים. משפחות חרדיות לעומת זאת, יתארו מצב זה כמצב נורמלי המהווה דווקא ביטוי של מוגנות (Nadan et al., 2018). מתוך דוגמא זו ניתן להבין את הביקורת לפיה הגדרות הסיכון הן לרוב חד-ממדיות ומדגישות את הפער של מקבלי השירות בתפקודם מול הנורמות המצופות, הנקבעות על ידי הקבוצה ההגמונית. מציאות זו מלמדת על צורך הולך וגובר בגישה ובפרקטיקה שיאפשרו עבודה אותנטית וקשורת עם אוכלוסיות שנוטות להיות מרוחקות משירותי הרווחה.

גילאים שונים מאופיינים בגורמי סיכון אחרים. למשל, שימוש באלכוהול וסמים, אובדנות, הפרעות אכילה, ועבירות על החוק, שכיחים יותר בקרב בני נוער מאשר בקרב ילדים (ברמן, 2017).

² חלקים מן הסקירה נסמכים על סקירת הספרות של צוות המחקר (שמר ואחרים, 2020), שהוגשה לתוכנית "עולים לדרך-קד"ם".

מצבי הסיכון בקרב ילדים ובני נוער הם תופעה מדאיגה עימה מתמודדות משפחות וקהילות בכל רחבי העולם. על רקע זה צמח מודל קד"ם לרווחת הילד.

מודל קד"ם לרווחת הילד

מודל קד"ם (FGC - Family Group Conference) פותח בניו זילנד בשנות השמונים, לאחר שבני הקבוצה המאורית במדינה העלו שורה של טענות וביקורות לגבי דרך הטיפול בבעיות משפחותיהם בפני קובעי המדיניות החברתיות. הממשל בניו זילנד, שנקרא לרגישות תרבותית באספקת השירותים החברתיים, החליט להיענות לאתגר ולתת אחריות רבה יותר למשפחות בהתמודדות עם בעיות ילדיהם (Sundell et al., 2001). בעקבות הצלחת המודל שם, אימצו אותו מדינות נוספות והוא פועל כיום בלמעלה מ-30 ארצות בעולם (Beek, 2005; Connolly 2006).

עד כה, מודל קד"ם בישראל הופעל בתחום נוער עובר חוק. בשנים האחרונות, הוא משמש גם בתחום רווחת הילד, כאשר הוא מהווה חלופה לדרכי קבלת החלטות עם משפחות שבהן יש ילדים במצבי סיכון. מחקר זה בוחן את תוכנית הפיילוט ליישום המודל בתחום זה. יש לציין כי המודל אינו מתאים להפעלה בכל מצבי הסיכון, כמו במשפחות בהם קיים איום ממשי על גופם או נפשם של הילדים.

העקרונות המרכזיים על פיהם נסמך המודל, הם: העצמה של בני המשפחה, פרקטיקה שיתופית, ריבונות המשפחה ואחריות המשפחה המורחבת והקהילה (Barn & Das, 2016; Maluccio & Daly, 2017). עקרונות אלה יוסברו בהרחבה בהמשך הסקירה. על-מנת להבין כיצד המודל מיושם בפועל, מוצגת להלן הפרקטיקה של המודל בישראל ובעולם.

הפרקטיקה של מודל קד"ם בישראל ובעולם

מתוך סקירת מחקרים שבדקו את הפעלת המודל במדינות שונות, ביניהן: ניו זילנד (Marcynyszyn, 2012), הולנד (Beek 2004), נורבגיה (Falck, 2006), ארה"ב (Adams & Merkel, 2000) וקנדה (Rappaport et al., 2019), עולה כי הערכים והעקרונות המנחים של המודל מופיעים באופן דומה בקהילות שונות ברחבי העולם. בכל המדינות שנסקרו, הוגדר תפקיד מתאם לצורך ארגון קבוצת הדיון המשפחתית. הוא האחראי על כל היבטיה – החל מהכנת המשתתפים לקראת המפגש, הנחיית הדיון המשפחתי והפצה מסודרת של ההחלטות שהתקבלו. המתאם עובר הכשרה ייעודית לתפקידו ועליו להיות דמות ניטרלית- הוא לא יכול להיות קרוב משפחה או איש מקצוע הבקיא בהיסטוריה הטיפולית של המשפחה (Beek, 2004).

קיימים ארבעה שלבים מרכזיים להפעלתו של המודל, שהם אוניברסליים: (1) הפניית משפחות לתוכנית (2) הכנה לקראת ההיוועדות (3) כינוס ההיוועדות לצורך כתיבת תוכנית משפחה (4) יישום תוכנית המשפחה. להלן מפורטים השלבים, תוך התייחסות לאופן בו הם מבוצעים בקהילות שונות בעולם:

שלב ראשון: הפניית המשפחה לתוכנית - השלב הראשון במודל קד"ם הוא שלב הפניית המשפחות. הגורם המפנה, שהוא לרוב העובדת הסוציאלית במחלקה לשירותים חברתיים, בודק עם מתאם קד"ם את מידת התאמתה של המשפחה לתוכנית. במידה וקיימת התאמה, הגורם המפנה מציע לילד ולהוריו להשתתף. לאחר קבלת הסכמתם, מעביר הגורם המפנה את הפרטים הדרושים למתאם, אשר יוצר עמם קשר ישיר. בין המדינות קיים הבדל חוקתי הנוגע לשלב זה:

במדינות כמו ניו זילנד, נורבגיה והולנד, הזכות להליך קד"ם מעוגנת בחקיקה, ובקנדה עובדים סוציאליים אף מחויבים להציע את ההליך כחלופה (Beek, 2004; George Hull Centre, 2011; Havnen & Marcynyszyn et al., 2012; Rappaport et al., 2019). לעומתן, בארה"ב החוק אינו מחייב להציע הליך קד"ם למשפחה, אלא במקרים בהם קיים צו בית משפט (Merkel-Holguin, 2000).

שלב שני: שלב ההכנה - בשלב זה, המתאם מכין את המשתתפים לקראת קבוצת הדיון המשפחתית, המכונה "היוועדות". הוא נפגש עם המשפחה ועוזר לה למפות את האנשים הקרובים אליה מהמשפחה המורחבת, מהקהילה המקומית או מהרשת החברתית, אשר עשויים לעזור בהפחתת הדאגות הקשורות בילד ולתמוך במשפחה בתהליך. בשלב זה המתאם גם מוודא כי המשפחה מודעת לנסיבות בגינן הופנתה לתוכנית וכי המשתתפים מגיעים לדיון מרצונם (Sundell et al., 2001). במקביל, המתאם נפגש עם הגורם המפנה ועם אנשי מקצוע נוספים שהמשפחה מעוניינת כי ייקחו חלק בדיון. הוא מסביר לאנשי המקצוע את ייחודיות התהליך ואת תפקידם בדיון, תוך הדגשת ההבחנה בין זיהוי והגדרת הדאגות לבין קביעת דרכי ההתמודדות עמן, שהיא נחלת המשפחה ותומכיה. את ההיוועדות מארגנת המשפחה- היא הבוחרת את המקום, שולחת הזמנות ודואגת לכיבוד, כאשר המתאם מסייע לה במידת הצורך (Natland & Malmerg, 2014; Heimonen, 2014).

שלב שלישי: כינוס קבוצת הדיון המשפחתית, ההיוועדות - מדובר במפגש בין המשפחה ותומכיה לאנשי המקצוע, הנערך מספר שעות. ההיוועדות מורכבת משלושה חלקים: בחלק הראשון, המתאם מגדיר את מטרת הדיון וכלליו ונפתח "סבב כוחות" בו המשתתפים מציינים חוזקות של בני המשפחה, בהן תכונות אופי, התמודדויות מוצלחות ועוד. לאחר מכן הגורם המפנה מציג את סיבת ההפניה ומתאר את הדאגות כלפי הילד. המשתתפים מוזמנים לשאול שאלות ולהוסיף דאגות משל עצמם. כשהדיון בדאגות מגיע לכדי מיצוי, מציגים אנשי המקצוע את השירותים והמענים העומדים לרשות המשפחה והילד. בכך מתבהרת תמונת המשאבים, הפנימיים והחיצוניים, העומדים לרשות המשפחה בבואה לתת מענה לדאגות שזוהו במהלך הדיון (שמר ואחרים, 2020). בחלק השני, הגורם המפנה, אנשי המקצוע והמתאם פורשים מן הדיון והמשפחה נמצאת ב"זמן פרטי" בו המשימה של בני המשפחה יחד עם התומכים היא להכין תוכנית אופרטיבית, שתיתן מענה לדאגות שזוהו והוגדרו בחלק הראשון של המפגש. התכנית כוללת התייחסות לחלוקת האחריות, לוח הזמנים לביצוע, ופירוט דרכי המעקב, באמצעותן יוכל הגורם המפנה לדעת שהתוכנית אכן מבוצעת (Beek, 2004). בחלק השלישי של ההיוועדות, הגורם המפנה, המתאם ושאר אנשי המקצוע חוזרים לדיון המשפחתי. המשפחה מציגה את התוכנית שהכינה כאשר הגורם המפנה ואנשי המקצוע יכולים לבקש הבהרות, לשאול שאלות וכן להביע הסתייגויות מחלקים שונים בה. בתום הדיון, המתאם בודק האם לדעת כל אחד ואחת מהמשתתפים הדאגות המרכזיות מקבלות מענה והאם התוכנית בכללותה מניחה את הדעת (Beek, 2004). בסיום מכריז המתאם על התוכנית כהחלטה של קבוצת הדיון המשפחתית, כלל השותפים חותמים עליה כהסכם רשמי ובכך מסתיימת ההיוועדות. חשוב לציין, כי עקרון הרצוניות נשמר לאורך כל הדיון ולכל משתתף מותר להודיע בכל שלב אם ברצונו להפסיק את התהליך. המתאם אשר מנחה את הדיון, נדרש לוודא שכל המשתתפים מבינים את הנאמר ומקבלים הזדמנות אמיתית להביע את דעתם והרגשתם בנוגע לנושאים העולים לשיח. במיוחד, עליו לודא שהתכנים העולים לא יפגעו בילד שנוכח בשיח או יערערו את ביטחונו ואמונו (שמר ואחרים, 2020).

שלב רביעי: יישום תכנית המשפחה - השלב הרביעי במודל קד"ם, אשר עומד במוקד מחקר זה, הוא שלב היישום של תוכנית המשפחה. המשפחה אחראית למימוש התוכנית וכל אחד מן הגורמים התומכים מחויב לבצע את חלקו בה. ברוב במדינות בהן קד"ם פועל, המשפחה נעזרת ברווחה ובקהילה על מנת למלא את סעיפי תוכנית המשפחה, כאשר העובדת הסוציאלית המפנה עומדת לצד המשפחה ומסייעת לה לפי הצורך, על מנת להעביר את התכנון לביצוע. באופן ייחודי בישראל מוצעת למשפחות גם אפשרות להיעזר במלווה מטעם המחלקה לשירותים חברתיים (שמר ואחרים, 2020). המלווה הוא עובד סמך-מקצועי. תפקידו הוא לעזור למשפחה לממש את תוכנית המשפחה וכן לסייע בקשר מול גורמים מקצועיים (למשל, במיצוי זכויות). לעיתים קרובות המלווים הם בני אותה תרבות מוצא של המשפחות, מה שמחזק את יכולתם לגשר תרבותית על תפיסות ואמונות, לתרגם את השפה וליצור יחסי אמון עם בני המשפחה באופן מזורז (שמר ואחרים, 2020). כמו כן, באופן ייחודי בישראל מוענק לכל משפחה סל מענים בגובה 8,000 ₪, שנועד לסייע במימוש היעדים. על מנת לעקוב אחר היישום נקבע זמן מעקב מובנה, בדרך כלל מדובר על מפגש של פעם בחודשיים, כאשר לפעמים המתאם לוקח חלק בפגישת המעקב הראשונה. (שמר ואחרים, 2020).

העצמה כפרקטיקה מקצועית

אחת מן הפרקטיקות המובילות של מודל קד"ם היא העצמה (Empowerment). העצמה היא מינוח המתייחס לתהליך ההיחלצות של אנשים ממצב של חוסר אוניס למצב של יותר יכולת לשלוט בחייהם, בקבלת החלטות באשר לעתידם, ובסביבה הרלוונטית להם (סדן, 2009). היא מבוססת על הסברה לפיה במשפחות קיים פוטנציאל שניתן לחזק ולהביא לידי ביטוי, גם במשפחות שיש בהן תפקוד חסר (Maluccio & Daly, 2017). פעילות מעודדת העצמה משפיעה לטובה על כל הסביבה; האנשים הפעילים ממשים את הפוטנציאל האישי שלהם ומשיגים יותר עוצמה ובד בבד מהווים דוגמה אישית חיה לחברי קבוצת השתייכותם, כיצד לפעול ולהנות מאיכות חיים טובה יותר. רפפורט (Rappaport, 1985) מצביע על כך שאנשים מרגישים מועצמים כאשר יש להם תחושת שליטה על חייהם, כששינויים או תוצאות יכולים להיות מוסברים על ידי מאמציהם האישיים, וכשיש להם הזדמנויות להביא לידי ביטוי את יכולותיהם (צ'רצ'מן וסדן, 2003). עובדים סוציאליים שואפים לעודד את העצמתם של האנשים בסביבת ההתערבות, כלומר, לקדם יותר שליטה של אנשים בחייהם (סדן, 2009). העצמה היא למעשה מכלול פרקטי ומטה- פרקטי שלם שכולל שפה, אידאולוגיה ועקרונות פעולה. ניתן לראות בה לא את ההתערבות עצמה, אלא מטה- פרקטיקה – חשיבה על ההתערבות (Russel-Erlich & Rivera, 1987). החשיבה המטה-פרקטית חיונית בכל מקצועות הסיוע האנושי כי החשיבה של איש המקצוע על הדרך שבה הוא ממלא את תפקידו היא אחד הביטויים העיקריים למקצועיותו (סדן, 2002). "כשל העצמה" (Disempowerment) הוא תוצאת לוואי שכיחה של מוסדות ושירותים האמורים להעניק שירותי אנוש, בהם שירותי רווחה, חינוך ובריאות. שירותים אלה פועלים מתוך כוונות טובות בדרך כלל, לשפר את מצבם של אנשים הזקוקים להם, אולם העזרה הניתנת כרוכה לעיתים בתלות או בסטיגמה (סדן, 2009). מודל קד"ם שואף להימנע מ"כשל העצמה" ולהשיב למשפחות החוות חוסר אוניס את האמון בכוחן ואת הביטחון ביכולתן לחולל שינוי. השאיפה של המודל להגביר את עוצמתן של המשפחות ולהעביר את כוח ההחלטה אליהן, מבטאת באופן ברור פרקטיקה מעצימה (Maluccio & Daly, 2017). היעד העליון של העצמה, הוא להפוך את מקבלי השירותים למשתתפים פעילים בחברה, במקום ל"מקבלי

שירות פסיביים" (Coehorst, 2015). אחת מן דרכים בהן מודל קד"ם מקדם העצמה, היא פרקטיקה שיתופית.

פרקטיקה שיתופית

על פי קוד האתיקה הבינלאומי של העובדים הסוציאליים (IFSW, 2018), הם נדרשים לשיתוף מרבי של מקבלי השירות על מנת לשפר את מעמדם וכדי לעודד את השפעתם על עיצוב המדיניות של המוסדות החברתיים. בשדה המקצועי ארבעה מונחים הקשורים בעולם תוכן זה: שיתוף, השתתפות, שותפות ושיתוף פעולה - משמשים בערבוביה, למרות שהאבחנה ביניהם היא מהותית (שמר ושמיד, 2006):

"שיתוף פעולה" מבטא מערכות יחסים המאופיינות ביכולת לחבור זה לזה באופן ממוקד ותכליתי לצורך פעולה משותפת (קוטנר וקבילי, 2014). "שיתוף" מבטא הזמנה למעורבות של אנשים לקחת חלק בתהליכים שישפיעו על חייהם. הזמנה זו ניתנת על-ידי גורמים המשאירים בידם את כוח ההחלטה הסופית. "השתתפות" הוא מונח המתייחס לזכות האזרחית של אנשים, כולל ילדים, לקחת חלק בהחלטות הנוגעות להם. "שותפות" הוא מושג המתייחס לקצה הרצף – הוא מתאר מערכת יחסים שיש בהן הדדיות רבה ואף היבטים שוויוניים, ביחוד בקבלת החלטות. שותפות אינה מתעלמת מן ההיררכיה הטבעית במערכות היחסים, אך מאפשרת דרך פעולה חלופית, הממתנת את ההיררכיות הקיימות. ריבונות נחשבת לדרגה הגבוהה ביותר של שיתוף, לפי סולם השיתוף של ארנסטיין (Arnstein, 1969). מדובר על מצב בו אדם או משפחה הם אוטונומיים גם בקבלת ההחלטה וגם בביצועה. בהמשך סקירת הספרות יתואר מצב הריבונות באופן נרחב יותר. לאורך השנים ערכי השיתוף והשותפות התבססו ופותחו פרקטיקות לקידום. אף על פי כן, הפער בין הדיבור לבין המעשה, הוא רב (שמר, 2019). לפער זה משמעות דרמטית במיוחד בסוגיות הקשורות ברווחת הילד, שכן על אף הכוונות הטובות, לעיתים התערבות בתא המשפחתי נחוות כנישול הזכות ההורית הטבעית ויוצרת התקוממות ותסכול. הספרות המחקרית מתארת סיבות שונות המהוות חסמים לקידום פרקטיקה שיתופית בין רשויות הרווחה למקבלי השירות.

חסמים לשיתוף המשפחות מצד אנשי המקצוע

הקושי בשיתוף מצד אנשי המקצוע ומשפחות במצבי סיכון, קשור במדיניות, תפיסות עולם, פרקטיקות וחששות של גורמי הרווחה המונעים מהם לשתף הלכה למעשה את הילד והוריו. על אף שנמצא כי חלק מהעובדות הסוציאליות מעוניינות להגביר את השיתוף, ניכר כי קיימת אמביוולנטיות בין רצונן לבין התפיסות המקצועיות שלהן, נוסף לתחושת האחריות שלהן ותפיסתן את תפקידן כשומרות על הילדים (שמר, 2019). במחקר שבדק את נושא שיתוף הילדים בועדות תכנון טיפול בישראל, נמצא כי למרות שעובדות סוציאליות סבורות כי אין שיתוף מספק של ילדים בועדות, הן מתקשות ביישום השיתוף בפועל משום שלטענתן זכויות הילד מקבלות פרשנות שאינה בהירה מספיק במסמכי המדיניות ולהן עצמן אין די זמן וידע ללמוד ולהבין את רצונות הילד (מרמור ואחרים, 2017).

חיזוק המוטיבציה לביצוע תהליכים משתפים קשורה בידע וניסיון בהתמודדות עם כעסים ועם קונפליקטים, מידה של מומחיות בניהול שיחות קשות, גיבוי מקצועי-ניהולי וסיפוק בטחון פיזי (מרמור ואחרים, 2017).

חסמים להשתתפות מצדן של משפחות

אחד מן החסמים המרכזיים של משפחות לקיום מערכת יחסים שיתופית עם אשי המקצוע, הוא חוסר אמון במערכת. בין אם בגלל אמירות בקרב הציבור ורשתות התקשורת על מערכות הרווחה ובין אם מתוך ניסיון אישי – לאנשים שונים אין אמון ביעילות מערכת הרווחה וביכולתה לקדם תוצאות מיטיבות. חלק אף תופסים אותה כפוגענית והרסנית (Gladstone et al., 2012). בישראל קיימת אכזבה מהשירותים החברתיים ואף חשדנות ופחד מהשלכות הקשר עימם. פחד וחשדנות בהקשר זה מצויים באופן בולט יותר בקרב משפחות מקבוצות מיעוט (שמר ואחרים, 2020).

סיבה מרכזית נוספת המוזכרת בספרות כחסם ליצירת מערכת יחסים שיתופית של מקבלי השירות עם רשויות הרווחה מתוארת כ"קשר כפוי": הורים שהקשר עם מערכת הרווחה נכפה עליהם, למשל הורים שאולצו להגיע לשירותי האומנה בצו בית משפט, חווים העדר בחירה הגורמת לרוב להסתייגות מהגורם המכפיף, להתנגדויות ולקושי בביסוס אמון (Altman, 2008). לאור כל האמור לעיל, ברור כי יישומה בפועל של פרקטיקה שיתופית הוא אתגר משמעותי. אף על פי כן, מודל קד"ם שואף למימוש פרקטיקה שיתופית בעבודת אנשי הצוות, וגם ליותר ממנה: הוא מציב כיעד עליון את רעיון "ריבונות המשפחה".

ריבונות המשפחה

מודל קד"ם שואף ליצור מסגרת שוויונית בה אנשי המקצוע מסייעים למשפחה בהיותה היא הריבונית על תהליך השינוי (Maluccio & Daly, 2017). ריבונות המשפחה הוא מצב אידיאלי בו התערבות מקצועית עם משפחות נעשית כאשר כוח ההחלטה נשאר בידיהן של בני המשפחה והם גם בעלי אוטונומיה בביצוע הפעולות שישפרו את רווחתם. בסולם ההשתתפות האזרחית של ארנסטיין (Arnstein, 1969) מצב זה קרוי "שליטת האזרחים" והוא מתאר את הרמה העליונה ביותר של ההשתתפות האזרחית.

למרות החשיבות הברורה בהקניית עוצמה למשפחה ולהורים מתוקף זכותם הטבעית ומתוך התועלת לרווחת הילד שצפויה לצמוח בשל כך, לא מדובר במשימה פשוטה, שכן בהתערבות המקצועית קיים פרדוקס העצמה מובנה: מחד גיסא, העובדות הסוציאליות מבקשות לחזק בקרב המשפחות מצב סובייקטיבי של מחשבה על מסוגלות, מומחיות וכוח, יחד עם תחושת שליטה. מאידך גיסא, במערכת היחסים הן אלו שכמומחיות מקצועיות לוקחות שליטה, בעוד שמהמשפחות עימן הן עובדות, מצופה 'להתחנך' - להקשיב לעצה או לקבל תשובה. החשש הוא, שאם הסמכות המקצועית היא בעלת כוח לשפוט התנהגות, ואם מקבלי השירות מסתמכים על סמכות חיזונית להכווין את חייהם, הם עשויים לאבד את יכולת הפעולה העצמית שלהם (Lam & Kwong, 2014). קד"ם מיושם כאשר ברקע שלו מהדהדים חוקים בנושא הגנת הילד ומעטפת מקצועית ממסדית (Ney et al., 2013) מלבד האתגרים הקשורים בכך, האתגר ביישום רעיון ריבונות המשפחה קשור

גם במצבן האובייקטיבי של המשפחות המשתתפות בתכנית, אשר בחלק מהמקרים, גורמי הרווחה הטילו ספק ביכולתן לשמר את מוגנות ילדיהם.

אחריות המשפחה המורחבת והקהילה למשפחה

מודל קד"ם מבקש להעביר את הסמכות ואת האחריות לטיפול במצבים מדאיגים של ילדים, מן המערכת הממסדית חזרה אל חיק המשפחה והקהילה. משום כך, מיוחסת בתכנית חשיבות רבה לתפקיד התומכים, אשר מהווים את מעטפת התמיכה הנדרשת למשפחה על מנת ליישם את התכנית המשפחתית. הציפייה היא שהתגייסות התומכים תאפשר להקטין את מעורבותם של שירותי הטיפול המקצועיים בחיי הילד (Dijkstre et al., 2016).
האתגר המרכזי בהקשר זה טמון בעובדה כי רוב המשפחות המשתתפות בתכנית חיות בעוני ומתמודדות עם הדרה חברתית, שהן תופעות הקשורות במיעוט אינטראקציות חברתיות (רוזנפלד, 2017).

הגישות התיאורטיות הרלוונטיות למחקר

להלן מוצגות שתי תיאוריות חשובות להכרות עם המסגרת התיאורטית של תכנית "עולים לדרך-קד"ם" במסגרתה מודל קד"ם מיושם.

גישת הכוחות

גישת הכוחות מבוססת על ההנחה לפיה לכל אדם כוחות ומשאבים מגוונים בהם הוא יכול להיעזר – משפחה מורחבת, תרבות, קהילה גיאוגרפית, שירותי אנוש ועוד (מאסס ואחרים, 2007). על פי הגישה, חשוב להוציא משאבים אלו לאור, במיוחד על רקע העובדה שהם לעיתים קרובות לא מקבלים די התייחסות, מוחלשים או מקבלים פרשנות שונה. גישת הכוחות מחזקת באדם את ההבנה שבכוחו להיטיב את חייו ובכך מייצרת אופטימיות. היא מעודדת למידה של אנשי המקצוע את הצלחות הפונים ומייצרת שיח חיובי שממפה נכסים ומעודד חלומות על העתיד. סליבי (Saleebey, 2009) מציין סוגים שונים של כוחות אשר תפקידו של איש המקצוע להאמין בקיומם, לחשוף אותם ולסייע לשימוש בהם באופן אדפטיבי. בהקשר של משפחות עם ילדים במצבי סיכון למשל, הוא מצביע על כוחות שאפשרו לבני המשפחה לשרוד קשיים ומצוקות. לעיתים מדובר בכוחות הנובעים מלכידות משפחתית, אמונה זה בזה, כישורים אישיים של בני המשפחה, חוסן אישי וגורמים המייצרים בהם מוטיבציה ליצור שינוי. ברמת הפרט, מהווים תקווה, אמונה עצמית וחשיבה חיובית משאבים משמעותיים. ברמה הבין אישית קיימים כוחות הקשורים ליכולת לקיים יחסים של אהבה ודאגה, לתרום לסביבה, לבטא ולחוש שייכות לקבוצה קרובה או לקהילה. ברמה הסביבתית קיימים כוחות הטמונים בשירותים, כמו סיוע כלכלי וטיפול במצבי משבר. קיימים גם כוחות הטמונים במבנים תרבותיים כמו מוסדות דת, נורמות, דרכי פיקוח ותהליכי סוציאליזציה (ATD, 2017).

תפיסת מקבלי השירות את עצמם כמשוללי כוחות, עשויה להוות חסם לשותפותם בתהליך השינוי. גם תפיסת אנשי המקצוע את יכולותיהם ומשאביהם של מקבלי השירות כדלים ומועטים, עשויה להשפיע לשלילה על טיב הקשר ועל תהליך השינוי. מודל קד"ם מבקש להתבונן בפרטים,

במשפחות ובסביבותיהם באור של יכולות, הזדמנויות ותקוות, ובכך להשפיע לחיוב על תהליך השינוי ולתרום לניהול מערכת יחסים יותר דיאלוגית ושיתופית.

גישה מודעת הקשר

גישה מודעת הקשר (context-informed perspective) מכווונה לבחון את ההקשרים השונים המשפיעים על האדם, לרבות הקשר בין הקשרים אלה. לפי גישה זו, אנשים אינם חיים בחלל ריק, אלא שהם תולדה של ההקשרים שבהם הם חיים, בהם ההקשר החברתי, הפוליטי, הבטחוני, ההיסטורי והכלכלי. הגישה פותחת פתח להסתכלות רב ממדית ולא שיפוטית על מכלול חייו של האדם, בחירותיו ותפיסת עולמו. היא מעודדת שיח שאינו פתולוגי וממוקד בעיות, אלא שיח שיתופי, הנעשה באופן אמפתי, פתוח ונכון לשינויים (Roer-Strier & Nadan, 2020). על פי הגישה, על מנת לעמוד על מורכבות ההקשרים השונים ועל תפיסת עולמן של המשפחות, על אנשי המקצוע לנהל עם הפונים דיאלוג של למידה ושל הכרות עם המערכות בהן הם פועלים ועם הקשריהן השונים באופן אמפתי, פתוח ונכון לשינויים. בדרך זו נערך לימוד משותף של זהויות המשפחה ומתאפשר דיון ביקורתי ביחס לשונות, הדרה ויחסי כוח (רואר-סטריאר, 2016).

השימוש בגישה מודעת הקשר חשוב במיוחד לאור ההבנה כי בעבודת אנשי המקצוע וקובעי המדיניות עם קבוצות מיעוט עליהן פועלים כוחות חברתיים וממסדיים דכאניים, בייחוד בתחום הגנת הילד, נכון לייחס רלוונטיות להקשרים השונים לאורך כל הדרך: מהערכת הסיכון, עידוד דרכי המניעה, הבחירה בסוג הטיפול והסיוע לתפקוד מיטבי של המשפחה (אינגדאו-ונדה, 2017).

כפי שהובא בפתיחת סקירת הספרות, גם הגדרות של סיכון ומוגנות הן תלויות-הקשר (Nadan et al., 2018). עובדה זו מחזקת את הבנת הצורך בגישה ובפרקטיקה שיאפשרו עבודה אותנטית והקשרית עם אוכלוסיות שנוטות להיות מרוחקות משירותי הרווחה. על כן, גישה מודעת הקשר, היא גישה מתאימה להנחות את המחקר.

סקירת הספרות סיפקה מבוא מושגי להבנת הרקע של תכנית "עולים לדרך-קד"ם" ומודל קד"ם עליו היא מבוססת. היא נפתחה בהצגת מושג הדאגה והמוגנות בקרב ילדים ובני נוער ובתיאור הפרקטיקה של המודל והעקרונות עליהם הוא נסמך: העצמה כפרקטיקה מקצועית, פרקטיקה שיתופית, ריבונות המשפחה ואחריות המשפחה המורחבת והקהילה. היא נסגרה בהצגתן של שתי תיאוריות חשובות להכרות עם המסגרת התיאורתית של התכנית: "גישת הכוחות" ו"גישה מודעת הקשר".

התופעה של ילדים ובני נוער במצבים מדאיגים, יחד עם עקרונותיו המאתגרים של המודל, מעלים תהיות ביחס ליכולתה של התכנית לממש את שאיפותיה בפועל. מחקר זה מיועד להרחיב את הידע הקיים ביחס להפעלתה של תכנית "עולים לדרך-קד"ם" בישראל, מתוך הכרות עם תפיסותיהם וחוויותיהם של משפחות וחברי קהילה בשלב היישום של תוכניות המשפחה.

מטרת המחקר

מטרתו של מחקר זה היא לבחון את התפיסות והחוויות של המשתתפים בשלב יישום תכנית המשפחה, בקרב הורים, תומכים, ילדים ובני נוער.

שאלות המחקר

שאלות המחקר הן: (1) מהן התפיסות של המשתתפים ביחס להפחתת הדאגות והעלאת מוגנות הילדים? (2) לתפיסתם של המשתתפים, מה טיבה של מערכת היחסים עם אנשי המקצוע ומערכת הרווחה בשלב היישום? (3) מהן התרומות ואילו אתגרים עולים בשלב יישום תכנית המשפחה, לתפיסתם של משתתפי המחקר?

מתודולוגיה - פרק השיטה

שיטת המחקר

על מנת לחקור את החוויות והתפיסות של המרואיינים בשלב יישום תכנית המשפחה, ולצורך הכרות עם פשרם של הביטויים הפנימיים הסובייקטיביים של המרואיינים, השתמשה החוקרת בשיטת מחקר איכותנית. בשיטה זו, המחקר מתבצע בסביבתם הטבעית של המרואיינים כאשר השאיפה היא לתת לתופעות פשר או פירוש במונחים של המשמעויות שהם עצמם נתנו להן (תובל-משיח וספקטור-מרזל, 2010). המחקר האיכותני מבוסס על ההנחה כי המציאות החברתית הינה תוצר של תהליכים פרשניים המושפעים ממבנים אישיים ואישיותיים ואף ממבנים חברתיים (קסן וקרומר-נבו, 2010). הוא מתאפיין בתפיסה הוליסטית ומודעת-הקשר, לפיה יש להכיר את ההקשר של התופעה כדי להבין את הסיבות להתרחשותה (Patton, 2015). באמצעות השיטה האיכותנית ניתן להשמיע את דעותיהם וחוויותיהם הסובייקטיביות של מרואיינים אשר קולם אינו נשמע בדרך-כלל בשיח האקדמי והציבורי (שקדי, 2003).

מסורת המחקר האיכותני שהנחתה את תחילתו של מחקר זה היא "חקר מקרה". לפי פטון (Patton, 2015), "חקר מקרה" הוא תהליך למידה של יחידה מסוימת (אדם, משפחה, אירוע, תוכנית, ארגון, זמן מסוים או קהילה), שבו חוקרים את יחידת הניתוח המוגדרת כ"מקרה" לעומק ובפירוט רב, בזיקה להקשר מסוים ובאופן הוליסטי. כחלק מהמחקר הבודק את הפעלתו של מודל קד"ם בישראל, קבוצת המחקר דגמה מקרים של משפחות מתרבויות ומערים שונות. בכל מקרה שנדגם – נערכה בדיקה מקיפה בקרב כלל הגורמים הלוקחים חלק בתוכנית, מכל משפחה (הורה, ילד, תומך, עו"ס ומלווה).

כפועל יוצא מכך, על אף מיקוד המחקר בחוויותיהם ועמדותיהם של הורים, תומכים, ילדים ובני נוער, כחלק מהשתייכות החוקרת לקבוצת המחקר, היא ראינה גם עובדים סוציאליים ומלווים. התנסות זו אפשרה לחוקרת לקשר בין חוויתם של בני המשפחה והתומכים לזו של אנשי המקצוע שהשתתפו בתכנית. בנוסף, תוכניות המשפחה נקראו על-ידי החוקרת. כלומר, ניתוח הנתונים היה קטגורי והתמקד בראיונות של בני המשפחה והתומכים, אך התייחס גם להקשר של חקר המקרה המשפחתי, שאפשר מבט מעמיק יותר על דפוסים ואבחנות שעלו במחקר.

אוכלוסיית המחקר והמדגם

מחקר זה התמקד ב-9 משפחות המשתתפות בתוכנית "עולים לדרך-קד"ם", ובחן נקודות מבט שונות בקרב כל אחת מהן- ההורים, הילדים, בני הנוער ותומכי המשפחות. השיטה בה נדגמו המשתתפים היא "דגימה מכוונת" (Patton, 2002). בשיטה זו, המשפחות נבחרות לאור קריטריונים

מוגדרים. הקריטריון להשתתפות במחקר זה הוא השתתפות בתוכנית "עולים לדרך- קד"ם" לפחות חצי שנה לאחר ההיוועדות, והסכמה להשתתף במחקר.

נערכו 25 ראיונות, מתוכם רואיינו: 9 הורים, 9 תומכים ו-7 ילדים ובני נוער. לצורך ביצוע המדגם, פנתה החוקרת טלפונית אל ההורים והתומכים, פירטה בפניהם את מטרות המחקר וביקשה את הסכמתם להשתתף בו. תחילה הם חתמו על טופס הסכמה מדעת להשתתפות במחקר (נספח 1), שבו הובטחו להם סודיות מלאה ואנונימיות. לאחר מכן ענו על שאלון קצר שכלל פרטים דמוגרפיים. בחירת ההורים מי מהם (אב או אם המשפחה) ישתתף במחקר, התבצעה ללא התערבותה של החוקרת, אלא לפי שיקול דעתם של ההורים ונוחיותם. בשני ראיונות, השתתפו שני ההורים כאשר הם משלימים את דבריהם זה של זה.

חשוב לציין, כי לכל משפחה מספר תומכים. התומכים שנבחרו להשתתף במחקר הופנו לכך מטעמים של בני המשפחה או אנשי המקצוע כאשר אלו מאפיינים אותם כקרובים יחסית למשפחה או בהיותם דמויות משמעותיות עבורם.

כלי המחקר ודרכי איסוף המידע

המידע נאסף באמצעות ראיונות עומק חצי מובנים, באופן המאפשר גמישות לצד מיקוד ברעיונות הנידונים במחקר (Ayres, 2008). מדריך הריאיון נגזר משאלות המחקר ונבנה בצורה מותאמת לכל מרואיין מקבוצת התייחסות (הורה, תומך/ת, ילד/ה ונער/ה). כלי המחקר התמקד בבירור תפיסותיהם וחוויותיהם של משתתפי המחקר בנוגע לשלב יישום תוכנית המשפחה, כאשר שאלות לדוגמה המופיעות בו, הן: "האם הופחתו הדאגות הקשורות בילד/ה?" "מנקודת מבטך כיום, במה תורמת התוכנית למשפחה?". מדריכי הריאיון בהם נעשה שימוש מצורפים בנספחים (נספח 2, נספח 3, נספח 4).

בעקבות מגפת הקורונה שפרצה בעת איסוף הנתונים למחקר, חלק מהראיונות בוצעו באמצעות תוכנת הזום או טלפונית, לפי בחירתם של המרואיינים ובהסכמתם. כל הראיונות הוקלטו ונמחקו מיד לאחר שקלוטם. אורכו של כל ראיון נע בין ארבעים דקות לשעה וחצי. לצד הראיונות המוקלטים, נכתב יומן שדה, בו תועדו התרשמויות החוקרת, תחושותיה ומחשבותיה לאחר ביצוע הראיונות. כמו כן, צוינו ביומן השדה אירועים שקרו במהלך הריאיון ולא באו לידי ביטוי בהקלטה, כמו כניסת אדם לחדר בעת הריאיון.

החוקרת קיבלה את תוכניות המשפחה שנכתבו על ידי המשפחות ותומכיהן, והעיון בהן סייע לה בהבנת ההקשר של דברי המרואיינים. בנוסף, החוקרת צפתה במפגש היוועדות, מתוך רצון להכיר באופן בלתי אמצעי את המציאות הנחקרת. התצפית מהווה אמצעי לאיסוף מידע משלים (Jamshed, 2014), ועזרה לאשש חלק מממצאי המחקר.

ניתוח הנתונים

הראיונות המוקלטים שוקלטו, וניתוח הנתונים התבצע בצורה תמטית. כלומר, תהליך ניתוח הנתונים התבסס על תהליכי פירוק והרכבה מחדש, שכללו קריאה חוזרת של הראיונות, זיהוי של נושאים העולים מן הנתונים, קידודם ליחידות משמעות נפרדות, חיפוש קשרים בין היחידות השונות וקיבוצן לתמות מרכזיות ולתתי תמות, במטרה לענות על שאלות המחקר (צבר בן-יהושע, 1995). ניתוח הנתונים התייחס למילים ולתיאורים של המרואיינים, ששיקפו את הרגשות, המחשבות, האמונות והידע שלהם (שקדי, 2003).

אמינות המחקר

גובא ולינקולן (Guba & Lincoln, 1994) הציעו את המושג "ראוי לאמון" כאמת מידה לאיכות המחקר האיכותני. כלומר, אמת מידה לכך שהמחקר בוצע באופן שהממצאים בו יהיו ראויים לאמון הקוראים. החוקרת התייחסה להמלצותיהם ביחס לחיזוק אמינות המחקר ופעלה לפיהן: מתוך ייחוס חשיבות עליונה להבנת דבריהם של המרואיינים, היא העמיקה בתשובותיהם ואם הן לא היו ברורות לה באופן חד משמעי היא בדקה איתם את פרשנותה. בנוסף, נערך דיון על הנתונים עם חוקרות נוספות, כחלק מעבודתה של קבוצת המחקר.

החוקרת הקפידה להדגים את הנתונים תוך הבאת ציטוטים מדברי המרואיינים, כך שהקוראים יוכלו לרדת לעומקה של חווית משתתפי המחקר בעצמם (Eisner, 1985) ובהתאם לבחון את המסקנות אליהן היא הגיעה. נוסף לאלו, התבצעה הצלבה של הממצאים שעלו מן המחקר לממצאים מהספרות המחקרית הקיימת בנושא.

סוגיות אתיות

במהלך עריכת מחקר זה עלו מספר סוגיות אתיות. הראשונה נוגעת לחשש לחיסיון המרואיינים, הגובר בתוכנית כמו "עולים לדרך- קד"ס", בה קיימת היכרות טובה של הנפשות הפועלות זו עם זו. לפי צבר-בן יהושע (2016), הבטחת אנונימיות הנחקרים נועדה לשמור על פרטיותם ועל טובתם והיא דורשת קפדנות לא רק בהסתרה של שמותיהם, אלא בטשטוש של כל פריט מידע העשוי לחשוף את זהותם. ברוח דברים אלו, הופעלו אמצעי אבטחה שונים: כבר בתמלול הריאיון, הוסבו שמותיהם של המרואיינים לשמות בדויים. במהלך ניתוח הממצאים, טושטשו גם פרטים שעלולים לגרום לזיהוי המשתתפים (כגון תעסוקה ומקום מגורים). בנוסף, כל המידע נשמר ללא פרטים מזהים בקובץ דיגיטלי במחשבה האישי של החוקרת המוגן בסיסמה. מי שערך את ניתוח הנתונים והיה חשוף לפרטים החסויים הוא צוות המחקר בלבד.

סוגייה אתית נוספת שעלתה במחקר נוגעת לרגישות הנושאים הנדונים בו. על-מנת להתמודד עם סוגייה זו, השאלות נוסחו באופן שקול. בנוסף, החוקרת הקפידה לוודא שמשתתפי המחקר יודעים ומרגישים בנוח להימנע ממענה על שאלות המסבות להם אי-נוחות. חשוב לציין כי לקראת איסוף הנתונים הוגש טופס אתיקה לוועדת האתיקה של בית הספר לעבודה סוציאלית, ואושר (נספח 5). בטופס זה תוארו מטרת המחקר, אי הנוחות והסיכונים העשויים להיגרם למרואיינים כתוצאה ממעורבותם במחקר והאמצעים שינקטו כדי למזער אותם. כמו כן, הוערכה הסתברות הסיכון וחומרת הסיכון עבור משתתפי המחקר, והמחקר החל רק כאשר שתייה הוערכו נמוכות.

על-מנת להבטיח שקיפות בפני משתתפי המחקר, הועבר להם בטרם הריאיון טופס הסכמה מדעת (נספח 1), בו מידע על פרטי המחקר, מטרת הריאיון ותנאיו. טופס זה גם הוקרא למשתתפי המחקר בתחילת הריאיון כדי לוודא שהם מכירים את פרטיו. הטופס מאפשר לכל נחקר ונחקרת להעריך עבור עצמם את כדאיות השתתפותם במחקר, בטרם הם נענים בחיוב להשתתף בו (צבר-בן-יהושע, 2016).

מיקום החוקרת ביחס למחקר

במחקר האיכותני החוקרת מהווה חלק בלתי נפרד מהמחקר: היא משמשת כלי מרכזי לאיסוף הידע ולניתוח הנתונים ומשתמשת בהשקפת עולמה ובהבנתה את המציאות על מנת לבדוק כיצד התופעות הנחקרות מובנות על-ידי אלו החווים אותן והמעורבים בהן (שקדי, 2003). מתוקף כך, הכרות עם פרטים אישיים אודותיה, מקבלת מקום במחקר. מובא להלן תיאור תמציתי של קורות חייה:

החוקרת הינה סטודנטית לתואר מוסמך בעבודה סוציאלית באוניברסיטה העברית אשר הוכשרה בקורסים שונים במחקר איכותני במסגרת בית הספר לעבודה סוציאלית. החוקרת גדלה ביישוב קהילתי בו מתגוררים בצוותא משפחות חילוניות ודתיות. בתקופת לימודיה התיכוניים למדה בבית ספר דתי לאומי ליברלי לבנות. במהלך שירותה הצבאי עבדה עם צעירים במצבי סיכון. ההכרות והמפגש הבלתי אמצעי עם צעירים ועם משפחות המתמודדות עם דאגות משפחתיות חיזקו את המוטיבציה שלה לעסוק במקצוע עזרה. לימודיה לתואר בוגר במגמה הקהילתית בבי"ס לעבודה סוציאלית באוניברסיטה העברית השפיעו על נכונותה לפעול בשותפות ודיאלוג. כיום, החוקרת עובדת סוציאלית קהילתית ומנהלת תחום קהילה ומתנדבים בכמה שכונות בירושלים.

פרק הממצאים

בפרק זה מובאים עיקרם של ממצאי המחקר, המתייחסים לשאלות המחקר שבדקו את שלב היישום של תכנית המשפחה. שאלות המחקר שנבדקו הן: (1) מהן התפיסות של המשתתפים ביחס להפחתת הדאגות והעלאת מוגנות הילדים? (2) לתפיסתם של המשתתפים, מה טיבה של מערכת היחסים עם אנשי המקצוע ומערכת הרווחה בשלב היישום של התכנית? (3) מהן התרומות ואילו אתגרים עולים בשלב יישום תכנית המשפחה, לתפיסתם של משתתפי המחקר?

ממצאי המחקר מאורגנים בשלוש תמות מרכזיות, בהתאמה לשאלות המחקר: האחת מתייחסת לתפיסת הפחתת הדאגות והגברת מוגנותם של הילדים, השנייה מתייחסת לחיזוק האמון ההדדי בין המשפחות לרווחה ולאנשי המקצוע, והשלישית מציגה את אתגריהם ותרומתיה של התכנית בדגש על הגברת עוצמתן של המשפחות והעברת כוח ההחלטה אליהן. תמה נוספת שעולה מן הממצאים, מתייחסת לתפקידם של התומכים בשלב היישום. תמה זו לא תוצג באופן נפרד, אלא שעיקרי הממצאים ביחס לתומכים מוצגים בתוך התמה השלישית, כאשר הם מקושרים ליכולתה של המשפחה להיות ריבונית על תהליך העזרה באמצעות סיוע מהקהילה.

חשוב לציין כי איסוף הנתונים התבצע עם פרוץ מגיפת הקורונה בישראל, כאשר רבים מהראיונות נערכו בתקופת הסגר. התייחסויות להקשר זה יוצגו בתמה רביעית המציגה את יישום תכנית המשפחה בצל הקורונה.

תמה ראשונה: הפחתת הדאגות והעלאת מוגנות הילדים

תמה זו תציג באיזה אופן הושגה מטרתה הראשית של התכנית "עולים לדרך – קד"ס": הפחתת הדאגות ומצבי הסיכון והעלאת מוגנותם של הילדים. היא פותחת בתיאור פער בתפיסת הדאגות בין המשפחות לאנשי המקצוע, ממשיכה בהצגת דאגת הילדים להוריהם והקשר שלה למוגנותם, מתקדמת להצגת ביטויים של רוגע ופיוס שהובעו בדבריהם של משתתפי המחקר

כסימנים להפחתת הדאגות, ונסגרת בתיאור תפיסתם של המשתתפים, כיצד מערכת הרווחה נתפסת כמקור לדאגה.

1.1 פער בתפיסת הדאגות בין המשפחות לאנשי המקצוע

תכנית "עולים לדרך- קד"ם" מספקת מענה הוליסטי לטיפול בדאגות של הורים ואנשי מקצוע כלפי הילדים במשפחה, תוך טיפול גם בדאגות שמביעים הורים ואנשי מקצוע ביחס למצב המשפחה הכללי. הדאגות שהביעו הורים ותומכי המשפחה ביחס למצב המשפחתי, מכוונות "דאגות משפחתיות". הדאגות המשפחתיות שהוזכרו באופן השכיח ביותר על ידי משתתפי המחקר, הן: דאגה כלכלית - הובעה ב- 8 מתוך תשע המשפחות שהשתתפו במחקר, הן על ידי ההורים והן על ידי תומכי המשפחה; דאגה בריאותית- הובעה ב- 8 מתוך תשע המשפחות, על ידי הורה או תומך המשפחה; קושי בהצבת גבולות לילדים וסכסוכים משפחתיים - הובעו בקרב 7 מתוך תשע המשפחות שהשתתפו במחקר, על ידי הורה או תומך המשפחה.

הדאגות המשפחתיות, תוארו על ידי המרואיינים כפוגעות במוגנותם של הילדים. בקרב שמונה מתוך תשע המשפחות שהשתתפו במחקר, ההורים ותומכיהם מיקדו את התייחסותם לדאגות בנוגע למצב המשפחתי, ולא בדאגות כלפי הילד עבורו נכתבה תכנית המשפחה. במשפחה אחת בלבד, ההורים התייחסו במיוחד לדאגות כלפי הילד. ממצאים אלו מלמדים כי קיים פער באופן בו הורים ותומכים תופסים את המוקד הרצוי לתכנית, מה שבאופן טבעי יוצר ציפיות לא מתואמות – ההורים והתומכים מקווים כי התכנית תתמקד במצב המשפחתי בכללותו, באופן שישפיע לחיוב גם על מוגנות ילדיהם, בעוד שמדבריהם נראה כי אנשי המקצוע רואים בהתערבות המרכזית הרצויה, כזו שתבצע באופן ישיר ביחס לילד.

דוגמא לכך מובאת מדבריו של אב משפחת בוחבוט:

ברגע שאני במצב כלכלי כזה, איזה ביטחון יש לילדים? אין לילדים כלום. תעזרו באמת במה שאתם צריכים לעזור. לא לעזור בדרך אחרת, שאתם חושבים שזה עזרה ועושים נזק פי עשר יותר גרוע. תעזרו באמת במה שאתם צריכים לעזור. אני היום הדאגות שלי זה שני דברים: זה בית והחובות. זהו. שאר הדברים שיש לי דאגות מהילדים, מההתנהגות שלהם וזה, זה שטויות, זה קטן עלי.

ממצאי המחקר מראים כי הורים שחוו טיפול בדאגות המשפחתיות במסגרת התוכנית, הביעו שביעות רצון רבה ודיווחו על שיפור בקיום סביבה מוגנת עבור ילדיהם. טיפול בדאגה הכלכלית, למשל על ידי סיוע בקניית מצרכי מזון, תואר באופן חיובי על ידי כל המשפחות שקיבלו את העזרה. יש לציין כי במשפחות בהן עוצמת הדאגות כלפי הילד או הקונפליקט עמו מתוארים כגבוהים במיוחד, הורים הביעו נכונות להסתפק בסיוע לילד גם מבלי לקבל מענה לדאגות המשפחתיות. על פי הממצאים, במקרים בהם היה צורך להכריע בין הורים לילדים בקבלת מענה דומה, כמו קורס מקצועי, הורים העדיפו שילדיהם יקבלו את המענה. בנוסף, הורים קישרו באופן ברור בין שיפור במצב הילד מבחינה רגשית ותפקודית, להצלחתה של התוכנית בעיניהם.

1.2 "אנחנו דואגים לאבא": ילדים דואגים להוריהם

תהליך ההכנה להיוועדות כולל שיחות של המתאם עם ההורים ואנשי המקצוע, בהם הם מעלים בפניו את הדאגות שלהם כלפי הילדים. הדאגות שמביעים המבוגרים ביחס למצב הילדים, עומדות בבסיס תכנית ההתערבות. ממצאי המחקר מגלים כי מי שמוטרדים ומודאגים לא פחות

מההורים ומאנשי המקצוע, הם הילדים עצמם. אלא שהם לא מודאגים ביחס לעצמם, אלא ביחס להוריהם ולמצב המשפחתי. על פי ממצאי המחקר, דאגתם של הילדים להוריהם לרוב לא מוצאת ביטוי בחלקים הפורמליים של התכנית, למשל במרבית הפעמים דאגותיהם של הילדים ובני הנוער לא מקבלות ביטוי בתהליך ההכנה להיוועדות. גם בשלביו הראשוניים של מחקר זה, כלי המחקר לא כלל שאלות המתייחסות לדאגות שמביעים הילדים. דאגתם של הילדים התגלתה מבין השורות, באירוע אותו מראינת תיעדה ברפלקציה אישית שערכה עם סיום הראיון:

במהלך הראיון ניסיתי להבין מאב המשפחה מה היו הדאגות, ועבור מי מהילדים נכתבה תכנית המשפחה. האב, אולי בגלל פערי שפה, לא ידע להשיב לשאלתי. ברגעים בהם הוא היה מהוסס, נכנס לשיחה ביננו ילד בן שמונה שישב גם הוא לשולחן, הביט בעיני ואמר בפנים רציניות: 'אנחנו דואגים לאמא'. הופתעתי כל כך. לא ציפיתי שהוא ישיב לשאלתי, מה גם שלא ציפיתי לשמוע שהוא זה שדואג. ניכר היה עליו שהדאגה לאימו רובצת על כתפיו ואופפת את כולו. אם אני צריכה לנחש, עבורו נכתבה תכנית המשפחה - מרוב הדאגה. חלק מההורים מודעים לכך שילדיהם חווים את הדאגה למצב המשפחתי באופן עוצמתי. דוגמא לכך מובאת מדבריו של אב משפחת בוחבוט, המתאר את תחושות ילדיו, עקב המצב הכלכלי הקשה השורר בבית:

שיהיה להם את הביטחון שלהם. שירגישו בטוחים, ושלא ירגישו מה שאני קורא לזה פחד וחרדה. כי אם אני מבוגר עם פחדים, אז מה זה ילד בן עשר אחת עשרה. מה זה בשבילו... הוא חווה את זה פי עשר יותר גרוע מאתנו, שאנחנו גדולים ויודעים ומבינים. הידיעה כי חלק מהילדים ובני הנוער עשויים לחוות את הדאגה להוריהם ולמצב המשפחתי באופן מבהיל ומטלטל, מביאה את רוב ההורים להימנע מחשיפה גמורה של הדאגות המשפחתיות בפניהם. זו הסיבה לכך שחלקם גם מתנגדים לנוכחותם של ילדיהם בהיוועדות. עמדה זו מובאת לדוגמא בדבריו של אב משפחת מרציאנו:

מאז {ההיוועדות} הילדים יודעים מה קורה בדיוק... מאז יש להם דאגות. הבן שלי בדאגה בטירוף, הוא לא ישן בלילה. הוא קם, אומר: 'אבא, אתה פה?' 'מתי אתה חוזר?' כשאני הולך לבית החולים, הוא מפחד שאני לא חוזר.

חמישה מתוך שבעה מהילדים ובני הנוער שהשתתפו במחקר, הביעו באופן ספונטני שביעות רצון מכך שסופקו להוריהם מענים דרך התכנית. חלק מבני הנוער המרואיינים הסבירו באיזה אופן המענים שקיבלו הוריהם תרמו למוגנותם שלהם. דוגמא לכך מובאת מדבריה של אחת הנערות:

אנחנו היינו מטופלים המון המון שנים ברווחה, בגלל הבעיות בבית. והעובדת סוציאלית שלי מדהימה, אבל בסוף היא עזרה לי. אמא לא קיבלה טיפול בשום צורה. אז לטפל בי זה סבבה, אבל כשהגורם המרכזי לא מקבל טיפול - זאת הייתה הנפילה. מה ששונה בקד"ם, זה שקד"ם עזרו לנו, גם לאמא, נפשית וכלכלית. כי העובדת הסוציאלית אם היא עזרה לי רק נפשית אבל היא לא עזרה לי כלכלית, ובטח שלא לאמא, אז התכנית הזאת היא משנה חיים. היא באמת השלימה את החסר, מה שהעירייה בתור עובדות סוציאליות ויועצות וכל הדברים האלו לא יכלה לספק.

הנערה הדגישה בדבריה את ייחודה של תכנית "עולים לדרך-קד"ם", בכך שהיא מספקת מענה גם להורים. לסברתה, הטיפול באם, שכלל גם סיוע כלכלי, הוא ששינה באופן משמעותי את מצבה האישי והטיב עם המשפחה כולה.

ממצאים אלו נתמכים בממצאיו של מחקר נוסף שנעשה בקבוצת המחקר, שבדק את שלב ההכנה וההיוועדות של מודל קד"ם בישראל (גוטמן, 2019). במחקר זה מתואר סיפור מקרה בו ילדה הסבירה למתאם קד"ם שהיא דואגת לאימה - כואב לה לראות אותה במצבה והיא לא יודעת כיצד היא תמשיך להתמודד. המתאם מתאר כיצד ניצל את אירוע ההיוועדות כדי להרגיע את הילדה ולתת לה הרגשה שהאמא מתפקדת ותוכל להסתדר. לדבריו, ברגע שהילדה שוכנעה, היא קיבלה החלטה לעבור לפנימייה. הוא מסביר כי ההקלה אותה חשה הילדה, שעה שאנשים בוגרים הפצירו בה שהיא יכולה להיות רגועה משום שאימה מטופלת ומתפקדת, הביאו אותה להפנות משאבים אישיים לקבלת החלטה שתשפר את מוגנותה. יוצא מכך שדאגת הילדה לאימה – ולא הדאגות שהפנו המבוגרים כלפיה - היא הגורם שעמד בליבת הסיכון.

נלמד מכך שחלק מהילדים הנמצאים בסיכון הם ילדים החווים בעוצמה את הדאגה להוריהם ולמצב המשפחתי. אפשר ואחדים מהם משככים את העקה הנובעת מהדאגה, בשוטטות או בשימוש בחומרים מסוכנים. לכן, התערבויות הנוגעות להורים ולמצב המשפחתי בכללותו, לא רק שהן תואמות יותר את ציפיות ההורים, הן גם ממשות את תקוות הילדים שהוריהם יקבלו סיוע שיעזור להם להתמודד עם המצב המשפחתי. חלק מהילדים ובני הנוער במחקר תיארו עזרה שסופקה להוריהם כפעולה שתרמה לרוגע שלהם. דוגמא לכך מובאת להלן מדבריו של נער שהשתתף במחקר:

בתכליס מי שהיה צריך את החיזוק זאת אמא שלי, לא ידעו איך לעזור לה. אף אחד גם לא עזר לה. עצם זה שעוזרים לאמא שלי נתן לי נחת, כי לא הכל נפל עלי. לא היה לי את הכלים לעזור לאמא שלי כי פשוט לא היה לי את הכלים, וכשהם באו ועזרו לה ונתנו לה את הטיפול וגם את הכסף, אלה דברים שנתנו לה נחת בעצמה ואז היא הייתה רגועה יותר. זה מה שהיה חסר לנו בבית, הרוגע של אמא. אפשר להגיד שהתכנית הזאת ממש הצילה לנו את הבית. הנער משתמש במילה "נחת" פעמיים: פעם אחת כשהוא מתאר את תרומת התכנית עבור אימו, ובפעם השנייה כשהוא מתאר את השפעות העזרה לאימו על מצבו שלו.

הממצאים מלמדים כי דאגות הילדים ובני הנוער ביחס להוריהם ולמצב המשפחתי עשויות להיחוות על ידם באופן קשה. טיפול בדאגות המשפחתיות ומתן מענה להורים במסגרת התכנית, נתפסים בעיני הילדים ובני הנוער שהשתתפו במחקר, כתורמים לשיפור מצבם ומוגנותם.

1.3. מחיר הדאגה - מתחים וכעסים

על פי ממצאי המחקר, שגרת החיים של בני המשפחות רוויה מתח וכעסים. התמודדות עם מתח מרובה בחיי היום יום ועם השלכותיו, הוא נושא שעלה באופן ספונטני (מבלי שנשאלו על כך) בראיונות בקרב הורים מ-6 משפחות שונות מתוך תשע המשפחות שהשתתפו במחקר. נסיבות החיים הקשות מעוררות דאגות. הדאגות גורמות למתח, כעסים וסכסוכים בתוך המשפחה. חוויות המתח תוארה כחוויה קשה שיש לה השלכות בריאותיות ותפקודיות: ב-4 משפחות תוארו קשיי שינה הקשורים במתח (מתוכן בשתי משפחות תוארו גם קשיי שינה של הילדים בנוסף להורים).

על פי ממצאי המחקר, כעס ומתח הם תוצאות כה טורדניות, עד כי הפחתת מתח, הופכת להיות יעד והישג בפני עצמו. הצלחת התכנית מקושרת בדברי המרואיינים למידה בה התכנית הצליחה להפחית מתח וכעסים. על פי ממצאי המחקר, לתכנית "עולים לדרך- קד"ם" הייתה השפעה על הפחתת מתח וכעסים, בחוויותיהן של 7 מהמשפחות שרואיינו (בקרב 13 מרואיינים

שונים- מתוכם 6 הורים, 4 ילדים/בני נוער ו-3 תומכים). כך לדוגמה מתאר אחד הילדים שרואינו את תרומתה המרכזית של התכנית עבורו, בהתייחסות לחוג בו השתתף:

החוג היה כייף. זה נותן לי להירגע וגם ממש כייף לי... זה מרגיע אותי. אם אני עצבני, אז אני נרגע. במקום שאני ארביץ וזה, אז זה מה שמרגיע אותי. ככה אני נרגע.

בנוסף לילדים ובני הנוער, גם מבוגרים התייחסו להפחתת מתח וכעס כביטוי לתרומתה של התכנית עבורם. להלן דוגמא מדבריו של אב משפחת בוחבוט:

כשקד"ם נכנס היו עוד ויכוחים ופיצוצים וכאלה... אבל... שלמה {המתאם - איש צוות התכנית}, שהוא באמת פתח לי את העיניים ונתן לי הרבה כלים בהרבה הרבה דברים ש... לא חשבתי לפני כן ככה. והיום אני חושב על זה אחרת. וגם הייתי יותר עצבני, היום אני יותר רגוע... אם היית מדברת איתי לפני חצי שנה, השיחה לא הייתה קורית. {...}

מראיינת: התפקוד שלך כהורה השתפר ביחס לילד?

מראיינן: בטח, יותר רגוע, פחות עצבני

מדבריו של האב מובן כי לקשר שלו עם המתאם, שהוא איש צוות מטעם קד"ם, הייתה השפעה על האופן בו הוא תופס אירועים שהוא חווה. האב מתאר בדבריו כי קיבל מהמתאם כלים שסייעו לו להרגיש פחות מתוח וכועס, מה ששיפר גם את תפקודו כהורה ואת יחסו לילדים.

הממצאים מראים כי הפחתת מתח וכעס, נקשרת בדבריהם של משתתפי המחקר לסביבה מוגנת יותר. כאמור, התייחסות להפחתת תחושות כעס ומתח והעלאת תחושה של רוגע כתרומה של התכנית עלתה באופן ספונטני (מבלי שנשאלו על כך) בראיונות עם 13 מתוך 25 המראיינים במחקר.

1.4. הדאגה המוחרשת: הוצאת הילדים מהבית בכפייה

אחת מן הסיבות הבולטות ביותר להגברת מתח בקרב המשפחות, שאינה קשורה בנסיבות החיים של בני המשפחה אלא דווקא באופי התערבותם של אנשי המקצוע, קשורה בדאגת ההורים מהוצאת ילדיהם מהבית בכפייה. על פי ממצאי המחקר, מדובר בחרדה תהומית המשפיעה על מערכת היחסים עם אנשי המקצוע כמעט בכל שלבי הקשר עימם, החל מההכרות וגם בהמשך הקשר, בעוצמה משתנה. אף על פי שהמראיינים במחקר לא נשאלו באופן ישיר על הנושא, הוא עלה באופן ספונטני ב-6 מתוך 9 המשפחות שרואינו (כאשר בשלוש המשפחות בהם הנושא לא עלה באופן ישיר, לא נמצאו ממצאים הסותרים את החוויה). בשתי משפחות הנושא הועלה על ידי הורה, בשתי משפחות אחרות הנושא הועלה על ידי תומכי המשפחות ובשתי משפחות הנושא הועלה גם בפי ההורה וגם בפי תומך המשפחה. על פי ממצאי המחקר, דרך ההתמודדות הרווחת של הורים עם הדאגה ביחס להוצאת ילדיהם מהבית, היא ניהול שיח מדוד עם אנשי המקצוע, שמתאפיין באיפוק מחושב, כדי להימנע משיתוף במידע העשויה להיות מפורש כסימן מצוקה המעיד על אי-כשירות הורית או על סביבה משפחתית שאינה ראויה לגידול ילדים. הורים נמנעים מלהעלות לשיח את הדאגה מפני הוצאת הילדים מהבית, מחשש שעצם השיח עליה עשוי לגלגל במחשבתם של אנשי המקצוע את המחשבה שאכן ייטיב לפעול כך. להלן דוגמה מתוך דבריו של אב משפחת דביר:

נוצר מצב מלחיץ ומפחיד, הרווחה שהיו דמויות שעוזרים שינו את הפרצוף שלהם. הם הפכו לדמויות של תובעים. הם רוצים לפנות לבית המשפט. זה גרם למתח לא נורמלי {...} היה ממש פחד ומתח. לא תפקדנו לא אני ולא אישתי ולא ידענו מה לעשות. למי תיפני? את פונה לרווחה, ככל שתגידי להם שאת במצוקה נפשית או רפואית זה הופך את התיק למצב יותר

קשה. (מבחינתם) הוא במצב נפשי לא טוב, במצב כלכלי לא טוב, אז כדאי לעשות את המהלך הזה.

ההימנעות משיח מחשש שהוא עשוי לחשוף מצוקה שתביא להוצאת הילדים מהבית, מחריפה באי-ידיעת השפה. כך עולה מדבריה של אם משפחת סוארס, עולה ותיקה:

היה מפחיד לפנות לעזרה כי... כשאתה נמצא בארץ שלך ואתה יודע הכל, אתה יודע את השפה והחוקים. כשזה מקום חדש, חוסר הידיעה של השפה היא חסם מאוד משמעותי כי את מבינה שכשאנשים לא יודעים את הדקויות {...} הבת שלי אין לה עניין בלימודים, וזה שמפחידים אותה ומאיימים עליה – ההתנגדות שלה רק גדלה. אז ייקחו אותך לפנימייה אם לא תלכי, ייקחו מההורים את הזכויות ההוריות שלהם... וזה לא רק הילדה, גם אותי זה מפחיד וסוגר את הרצון לתקשר באיזה שהוא אופן עם אנשים שאומרים דברים כאלה.

האם בדבריה מתייחסת לכך שבמסגרת התכנית המשפחתית המשפחה התחייבה לדאוג כי הבת תגיע בקביעות לבית הספר, תחת אמירה של גורמי הרווחה שאם לא ייעשה כן, הוצאת הילדה מהבית מתוקף החוק, תידון מחדש. מלבד העובדה כי המראיינת מתייחסת באופן ישיר לכך שהיא חווה איום ש"סוגר את הרצון לתקשר באיזשהו אופן", גם צורת הלשון בה היא משתמשת מול המראיינת, שהיא עובדת סוציאלית במקצועה, מבטאת את הימנעות והרחקה. זה ניכר בדקויות, למשל בגוף הלשון בו היא משתמשת, כשפתחה בדיבור בגוף ראשון על ביתה, ועברה לצורת לשון מכלילה כשהתייחסה לאפשרות של הוצאה מהבית במילה "הורים".

אף על פי שביטויי ההחרשה וההימנעות משיח בנושא הוצאת הילדים מהבית אפיינו עולים כמו ותיקים, נראה כי בקרב משפחות עולות, ההימנעות והזהירות משיח בנושא רבה יותר. כנראה עובדה זו קשורה בחוסר הביטחון משימוש בדקויות השפה, כפי שמתארת אם משפחת סוארס בדבריה לעיל, מה שמגביר את החשש של ההורים כי הם לא יובנו כהלכה. מה שתומך עוד בממצא זה הוא היעדר נתונים בקרב הורים ממשפחות עולות: שתי משפחות שהשתתפו במחקר ולא העלו את הנושא מול העו"ס המראיינת, אף על פי שתומכי המשפחה ציינו כי הוא הטריד את ההורים מאוד, הן משפחות שעשו עלייה לישראל.

על פי ממצאי המחקר, אף על פי שמרביתם של ההורים נוהגים לרוב בדרך של איפוק מחושב ביחסיהם עם אנשי המקצוע, לעיתים, כאשר הסביבה מאיימת והחרדה גואה בהם, הם לא עומדים בפרץ וזועקים בהתקוממות את דאגתם ביחס לאפשרות של הוצאת ילדיהם מהבית. כך לדוגמה מתאר תומך משפחת מרציאנו, את זעקתה של אם המשפחה במהלך ההיוועדות:

לעשות אספות למיניהן, להביא את הרווחה, ואתם יודעים מה זה להביא את הרווחה, זה לא בפשטות, הם באים לעשות את העבודה שלהם, לבדוק אם הילדים לא סובלים מחוסר אוכל, או מחוסר ביטחון... {על ההיוועדות} אני הלכתי לשם מתוך נימוס... אבל כאשר אני רואה שכביכול זה דומה לתחנת משטרה, ושואלים שאלות בלי סוף... עד שהגיע לאי נעימות שכמעט ו... כמו שאמרה האמא: 'אבל מה אתם רוצים מאיתנו, אתם רוצים את הילדים שלנו?!' זה מילה שיצאה מהפה שלה, והיא הסתכלה עלי, {כאילו אומרת} 'באיזה מן מלכודת נפלנו', ופתאום מנסים להרגיע את המצב... פה אני עוצר הכל. אני אומר: 'רגע רגע רגע רגע'. ואמרתי להם, אמרתי למשפחה בשפה שלנו: 'לא לדבר איתם'. לא להוסיף מילה. לצאת. הם שמעו בקולי ויצאו. שמו קץ לדברים האלה.

גם תומכת משפחת דביר, תיארה זעקה דומה של הורה במהלך ההיוועדות. כך בדבריה:

מרדכי {אב המשפחה} רוצה לגדל את הילדים בבית. הוא אמר בוועדה: 'לקחתם את סמדר {הבת הגדולה} אתם רוצים עוד ילד'.

במילה "אתם" אב המשפחה מבטא את החיץ העומד בינו לבין אנשי המקצוע, בכל הנוגע להוצאת הילדים מהבית ללא הסכמה.

ממצאי המחקר מראים כי שני הורים משתי משפחות שונות שהשתתפו במחקר, חוו כיצד החרדה מהוצאת הילדים מהבית, קיבלה תפנית חיובית בזכות מעורבות קד"ם. דוגמה מובאית מדבריו של אב משפחת דביר:

היה קטע שריגש אותי, כל נציגי הרווחה עמדו מולנו, והמשפחה שלי מצד אחד ובאמצע זה קד"ם. הרווחה מתחילה את הדיבור: 'המשפחה מאוד טובה... ואז הנציגה של קד"ם [המתאמת] אמרה להם: 'חבר'ה, עזבו מחמאות, בואו תגידו מה אתם רוצים ממשפחת דביר. תתחילו לשפוך. מה אתם רוצים שאנחנו נשפר. גם אנחנו פה, גם המשפחה, כולנו רתומים. כמה זמן אתם נותנים לנו כדי לשפר את המצב הזה? והם דיברו על ביי"ס, נושא האיחורים של הילדים, הרטלין, על נושא הסדר בבית, הצפיפות בבית. ובאמת קד"ם רשמו את כל הדברים ואחר כך היחס... היחס השתנה כשהרווחה ראתה שזוים דברים בבית בתמיכת קד"ם... סידרנו את הבית. קד"ם סייעו במימון... קד"ם תיווכו ביננו לבין תורמים... קד"ם עשו חשיבה מחוץ לקופסא, מה אפשר לעשות אחרת, מה אפשר לעזור להם עם הבעיות הכלכליות. פתאום יש תכנית יותר טובה, העו"סית עם יותר תקווה, יש תכניות מטעם הרווחה עם כסף. משהו נפתח.

האב מתאר בדבריו כיצד גורמים מטעם הרווחה שנכחו בהיוועדות נמנעו מלפתוח בשיח בנוגע לאפשרות של הוצאת הילדים מהבית, שעה שההורים ידעו כי אנשי המקצוע שוקלים את הדבר. בכך, נראה שההימנעות משיח בנושא הוצאת הילדים מהבית מאפיינת לעיתים גם את אנשי המקצוע. ההזמנה של מתאמת קד"ם לפתוח את תיבת הפנדורה, תוך עידוד אנשי המקצוע להביע בקול את חששותיהם לילדים אל מול ההורים, אפשרה הידברות ואת תחילתה של דרך חדשה. לסיכום תמה זו, באשר להפחתת הדאגות ומצבי הסיכון והעלאת המוגנות של הילדים, נמצא כי קיים פער בתפיסת הדאגות בין המשפחות לאנשי המקצוע, מה שבאופן טבעי יוצר ציפיות לא מתואמות. ההורים והתומכים מקווים כי התכנית תתמקד במצב המשפחתי בכללותו, באופן שישפיע לחיוב על מוגנות ילדיהם, בעוד שמדבריהם נראה כי אנשי המקצוע רואים בהתערבות המרכזית הרצויה כזו שתבצע באופן ישיר ביחס לילד. מענים משפחתיים שניתנו שיפרו את המצב המשפחתי, תרמו להפחתת הדאגות ושיפרו את מוגנות הילדים. בנוסף, נמצא כי מערכת הרווחה היא מקור דאגה עבור המשפחות, בהחזקת הסמכות להביא להוצאת הילדים מהבית ללא הסכמה. הפחתת דאגה נקשרת בדבריהם של רבים ממשתתפי המחקר להפחתת מתח וכעס, הירגעות ופיוס.

תמה שניה: מערכת היחסים בין המשפחה לאנשי המקצוע והרווחה

תמה זו עונה על שאלת המחקר הבודקת מה טיבה של מערכת היחסים בין המשפחות לאנשי המקצוע והרווחה בשלב יישום תכנית המשפחה, לתפיסתם של משתתפי המחקר. התמה פותחת בתיאור עמדותיהם של ההורים כלפי מערכת הרווחה, ממשיכה בהצגת תרומתה של התכנית לחיזוק האמון של המשפחות באנשי המקצוע, ומסתיימת בתיאור חשיבות תפקיד המלווה בעיני המשפחות והשפעתו על האופן בו התכנית נחוותה.

2.1 "יש הבדל בין הרווחה לעובדת הסוציאלית" - תופעת היחוד

על פי ממצאי המחקר, מתוך תשע המשפחות המרואיינות, הורים מ- 5 משפחות ביטאו עמדות שליליות כלפי מערכת הרווחה, באופן ספונטני. מתוך 4 משפחות נוספות שהשתתפו במחקר, במשפחה אחת האם המרואיינת לא ביטאה עמדה ישירה כלפי מערכת הרווחה אך ציינה כי היא מעדיפה לא לקבל יותר סיוע, במשפחה אחרת ההורה המרואיינת לא ביטאה עמדות כלפי הרווחה, אך תומכת המשפחה אמרה כי טוב שהרווחה נפתחה לדברים חדשים דוגמת "עולים לדרך קד"ס" כי לרוב היא מאכזבת, ובקרב 2 משפחות לא הובעו כלל עמדות כלפי מערכת הרווחה.

ממצא מעניין מגלה כי עמדות שליליות על מערכת הרווחה הובעו באופן ספונטני על ידי הורים מ- 4 משפחות מתוך 9 המשפחות שהשתתפו במחקר, בו-בעת שהם מספרים באופן חיובי על עבודתן של העובדות הסוציאליות, המתוארות בניהם כמי שהצליחו לרכוש את אמונם. על פי הממצאים, עובדות סוציאליות השותפות בתכנית בנו יחסי אמון עם המשפחות באמצעות: גילוי עניין ואיכפתיות בבני המשפחה, נחישות לסייע, הפגנת אחריות מקצועית, אמירת אמת, הקשבה, אמפתיה, אמונה במסוגלותם של חברי המשפחה וביטוי הרצון בטובתם. נראה לכאורה תמוה כיצד מתקיימות מערכות יחסים של אמון עם עובדות סוציאליות מטעם הרווחה, בו-בעת שהמשפחות מביעות עמדות שליליות ואי אמון במערכת.

ממצאי המחקר מגלים כי מתקיים תהליך בו הורים מבדילים סיוע אפקטיבי ומיטיב, מהעזרה המוגשת לרוב על ידי שירותי הרווחה. את התהליך הזה אכנה "יחוד", כאשר אני רוצה להצביע על תופעה בה הפונים לרווחה מתייחסים למקרה של חווית סיוע מוצלח ובונה אמון, כמקרה מיוחד ויוצא דופן, שאינו מעיד על פניה של המערכת. דוגמא לכך זה מובאית להלן מתוך דבריו של אב משפחת בוחבוט:

עצם זה שיש מעליה את הסטיגמה הזו של עו"ס, פה אני כבר... כאילו יש חומה, אין, אי אפשר להגיע אליה. ואחרי שישבתי איתה לשיחה בארבע עיניים, ניהלתי איתה שיחה אחרי הפיצוץ של הוועדה הראשונה, הייתה לי איתה שיחה בטלפון של שעה וחצי, שם נפל לי האסימון שהיא באמת לטובתי. היא בשיחה הזאת אמרה לי: 'קח בחשבון שלא משנה מה תעשה, אני יודעת למה אתה מסוגל, ואני עליך לא מוותרת.' {...} תמיד אני אומר לה את זה. זה באמת מה ששבר אותי. המילים האלה שברו אותי כאילו... לפרוץ את החומה... וזה רק איתה. עם שום עו"ס אחר זה לא ככה. אני עדיין תוקפני לעו"סים אחרים. רק אליה... {...} אני באמת מספר לה את הכאב שלי. איתה אני מרגיש הכי חופשי, ואני לא מפחד שהיא תנסה להזיק. {...}

מראיינת: הרווחה הייתה רתומה ליישום של התכנית המשפחתית? אב המשפחה: לא הרווחה, זה העובדת סוציאלית... היא. יש הבדל בין הרווחה לבין העובדת הסוציאלית. לרווחה לא מגיע... היא לא חלק, היא בן אדם אחד. אם זה היה שתיים שלוש אז זה היה הרבה, אבל היא רק אחת.

במילותיו של האב, "יש הבדל בין הרווחה לבין העובדת הסוציאלית", ניכרת האבחנה הברורה. עמדות שליליות שנשמעו מפי ההורים בנוגע למערכת הרווחה, כללו את התיאורים הבאים: מסורבלת, בירוקרטית, איטית, לא נגישה ולא זמינה, מגבשת עמדות שליליות על לקוחותיה ("סימנו עלינו איקס אין עם מי לדבר", "אנחנו יודעים שמדברים עם קיר"), פורמליסטית, נטולת משאבים ומתנערת מסיוע.

לסיכום חלק זה, הממצאים מראים כי נרקמו מערכות יחסים משמעותיות בין משפחות לעובדות הסוציאליות במסגרת התכנית, וכי התחזק האמון של ההורים בהן. אף על פי כן, ברוב המקרים לא השתנו באופן בולט עמדות ההורים ביחס למערכת הרווחה, בשל מה שכונה "תהליך יחודי": תופעה בה הפונים לרווחה מתייחסים למקרה של חווית סיוע מוצלח כמקרה מיוחד, שאינו משקף את פניה של המערכת. יחד עם זאת, יש לציין כי בקרב שתי משפחות שלא הביעו עמדות כלפי מערכות הרווחה נחוותה התכנית באופן מוצלח במיוחד, מה שמאפשר להניח כי בכל זאת קיים קשר בין חוויות בונות-אמון שנרקמו בין המשפחות לאנשי המקצוע במסגרת התכנית, ליחס שונה או פחות שלילי כלפי מערכת הרווחה.

2.2 כוחו של סנגור בניית אמון

על פי ממצאי המחקר, לפעולות סנגור שביצעו אנשי המקצוע במסגרת התכנית הייתה תרומה מיוחדת ועוצמתית בהירקמותם של יחסי האמון. בקרב 6 מתוך 9 המשפחות שהשתתפו במחקר, תיארו בני המשפחה פעולות של סנגור שבוצעו על ידי אנשי המקצוע, כנקודות תפנית חיוביות במערכת היחסים. תרומתה של קבוצת הדיון המשפחתית בהיותה מנגנון מסגור ומגשר, מוסברת על ידי המרואיינים בחוויה של היותם יותר מובנים, בשיפור התקשורת עם גורמים שיש עימם סכסוכים או שנותק מהם הקשר, בגיוס ורתימת שותפים לסייע למשפחה, בפעולות שיש בהן גישור תרבותי ובמציאת פתרונות יצירתיים עבור המשפחה. דוגמא מובאית מדבריה של אם משפחת בטיט:

כל המורות של הבנים שלי עשו שינויים אחרי ההיוועדות. הן עשו קבוצות למידה, קבוצות חברתיות, שעות פרטניות, ממש טיפלו בכל אחד. בתי הספר היו מדהימים. הם ממש היו קשובים, בעצם אני חושבת שבגלל שהרבה אנשים ידעו על זה שהיה עבודת צוות, מאוד רצו לעזור להם. זה היה עבודה קבוצתית. יש משקל של הקבוצה שעובדת יחד, וזה ממש בזכות תכנית קד"ם. בלי התכנית, הייתי סתם אמא מול בית הספר שאומרת 'תשימו לב לבת שלי!'. כאן יש תכנית מאחורה, הרבה אנשי מקצוע מעורבים, אז לוקחים אותנו ברצינות. יש אחריות, רוצים שזה יעבוד, רוצים לראות תוצאות...

דבריה של האם, לפיהם לולא התכנית היא הייתה "סתם אמא מול בית הספר", ממחישים את עוצמת התכנית בביצוע פעולות סנגור, גישור ותיווך, שיש בכוחם לרתום גם את המוסדות החינוכיים של הילדים. עבור חלק מההורים, הצפייה באנשי המקצוע של התכנית עומדים איתן ומסנגרים עליהם מול גורם שלישי, הייתה פיסגה חדשה במערכת היחסים, שחיזקה את אמונם באנשי המקצוע במידה ניכרת. לכאורה, היה אפשר לחשוב שהחוויה המוצלחת של אם משפחת בטיט מהתכנית תשפיע לחיוב על הבעת יותר אמון במערכת הרווחה. אלא שהאם אומרת בהמשך הראיון:

עם הרווחה לא השתנה משהו.

שתי משפחות נוספות תיארו חוויות חיוביות של סנגור שבוצעו במסגרת התכנית ותרמו לחיזוק אמון באנשי המקצוע, מבלי שהשתנו עמדותיהן ביחס לרווחה. כך למשל מתארת אם משפחת סוארס:

הפרויקט {קד"ם} הופיע בזמן מאוד טוב ובדיוק בהתאמה... פורמט העבודה וקונטקסט העבודה, דרך יחסי אנוש, מאוד קרוב אלי ומובן לי ולבעלי כי תמיד אני ובעלי ממש

השתדלנו בעבודה שלנו לתחזק את הדברים האלה – דרך אהבה, קבלה, כבוד הדדי, ושאם יש לאדם איזה שהם קשיים בחיים, אז הוא זקוק לתמיכה והחזקה ולא צריך להגיד לו כמה הוא לא בסדר... ראינו אנשים שאיכפת להם ושלא רוצים באופן פורמלי, כמו לדוגמה שברוחה יש להם גישה מאוד פורמלית... יש את השאלה של ההליכה לבית הספר. כל הזמן יש קונפליקט במשפחה ובית הספר והרווחה מנסים ליצור התנגשות ביני לבין הילדים שלי... הפרויקט לא מנסה לעשות את זה...

מדבריה של האם, בדומה לדברים של אם משפחת בטיט, ניכר כי הסיוע האפקטיבי שקיבלה דרך התכנית לא שינה את עמדותיה ביחס לרווחה. נראה כי הוא דווקא הדגיש באופן קונטרסטי את מאפייניה השליליים של המערכת.

לסיכום חלק זה, הממצאים מראים כי לפעולות של סינגור וגישור המבוצעות כחלק מתכנית "עולים לדרך-קד"ם", יש תרומה מיוחדת בבניית אמונה של המשפחות באנשי המקצוע, במיוחד כאשר הן מבוצעות מול עיניהן הצופות של בני המשפחה. אף על פי ש-6 משפחות הביעו שביעות רצון מהתכנית ותיארו כי אמונה באנשי המקצוע התחזק בעקבות השתתפותן בה, 4 משפחות עדיין הביעו עמדות שליליות כלפי הרווחה, תוך התייחסות לתכנית כמקרה מיוחד שאינו מעיד על פניה של המערכת, ואף מדגיש באופן ניגודי את מאפייניה השליליים. מתוך כך ניתן ללמוד כי 'תופעת היחוד', בה לקוחות רווחה מתייחסים לשירות אפקטיבי כמקרה יוצא דופן, נכונה גם ליחוד של תכניות ולא רק של אנשים.

2.3 חשיבות הקשר עם המלווה לחוויית מוצלחת של התכנית

תפקיד המלווה הוא תפקיד ייחודי בהפעלתו של מודל קד"ם בישראל. המלווים עוברים הכשרה ייעודית בת מספר חודשים, עם סיומה הם מקבלים משפחות ללוותם בשלב היישום של תכנית המשפחה. מלווה מקבל בממוצע בין שבע לחמש עשרה משפחות ללווי במקביל. הורים מייחסים חשיבות רבה לתפקיד המלווה ביישומה של התכנית. ב-8 מתוך 9 המשפחות שהשתתפו במחקר, נמצא קשר בדבריהם של בני המשפחה בין טיבה של מערכת היחסים שלהם עם המלווה, לחוויית התכנית באופן חיובי ומוצלח. קיים מקרה אחד במחקר, של משפחה שחוותה את השתתפותה בתכנית באופן שלילי, אף על פי שהקשר שלה עם המלווה תואר כקשר חיובי. משפחה זו התייחסה לקשר הטוב שלה עם המלווה, ויחד עם זאת ציינה כי הוא חסר אונים ביכולתו להשיג משאבים, כיוון שיש לו תלות ברווחה. ב-5 משפחות בהן ההורים הביעו שביעות רצון מהתכנית, קיימת גם שביעות רצון מעבודת המלווה. במשפחות אלה המלווה מתואר כ: אמפטי, זמין מאוד, מסייע באופן פרקטי, יוזם קשר, זריז, אחראי, מגייס משאבים יש מאין ונותן הרגשה נעימה לפנות. דוגמא מובאית מדבריה של אם משפחת בטיט, המתארת כיצד עבודתו הטובה של המלווה השפיעה לחיוב על חוויית התכנית שלה:

הוא היה עזרה מאוד מאוד גדולה... קודם כל בגלל השפה, לא צריך לחשוב, זה הולך מאוד מהר. הוא מאוד פלפל, מאוד ענייני ומהיר. הוא מאוד עזר לנו. אין כמוהו בכל מקום! משפחה אחרת שעושה את קד"ם בלעדיו לא תחוה את אותו הדבר. בכל מצב שיש קושי, שחסר משהו, הוא מאוד משקיע, הוא ישר מחפש, לא צריך להזכיר לו, הוא עושה דברים מהר, מחפש פתרונות מיד, יש לו ראש גדול, זה יתרון מרכזי

באופן משלים לממצא זה, בקרב שלוש משפחות בהן ההורים הביעו חוסר שביעות רצון בולט מהתכנית ופגיעה באמונה, תואר גם קשר רעוע עם מלווה שאינו נוכח בחיי המשפחה, אינו זמין או

אינו יוצר קשר ייזום. בנוסף למאפיין משותף זה בחוויותיהן, אחד ההורים אמר כי המלווה האשים את המשפחה והוא אינו דובר אמת, הורה אחר טען כי המלווה לא מספק לו את הכלים הנדרשים אלא מפטיר אותו במילים: "תעשה לבד", והורה שלישי אמר כי המלווה פגע בפרטיות המשפחה. שתיים מתוך שלושת המשפחות הללו מצטערות שלקחו חלק בתכנית או מעדיפות לא לקבל יותר סיוע כלל. דוגמה מובאית מדבריו של אב משפחת בן דויד:

הוא { המלווה } לא היה בקשר מתמיד מאז ההיוועדות, אם זו השאלה שלך... { ... } מבחינת קד"ם... לא יודע, לא ראיתי משהו... { ... } קד"ם, אני לא יודע מה התהליך שלו. אני אגיד לך את האמת... זה שאמרו לנו בהיוועדות וציירו לנו שזה א' ב' ג' על גבי פלקטים וכל מיני דברים, ואיך יהיה התהליך, אבל רק רשמו... התהליך לא נעשה.

הממצא המובא לעיל לפיו קיים קשר בין טיב מערכת היחסים עם המלווה לחוויה מוצלחת של התכנית, מודגש במיוחד לאור ממצאים המראים חוויה שונה של אב ובת: האב מתאר קשר טוב עם המלווה ואת חווית התכנית כמוצלחת, בעוד הבת מתארת שלא הייתה בקשר עם המלווה ובעיניה התכנית לא עוזרת. לדברי האב:

זה { התכנית } היה כמו קסם... הוא [המלווה] ניסה לעזור לנו מכל הבחינות – הוא שאל מה עוצר, מה ניסיתם, מה לא הצלחתם, הוא ביקש שנציף מה עוצר אותנו ולא מאפשר להתקדם.

לדברי ביתו הנערה:

אני חושבת שברמת הביצוע היה צריך יותר לפקח על זה. פשוט לא היה ליווי, יותר נכון להגיד... אני חושבת שצריך יותר לפעול אינטנסיבי. זה היה קצת רופף. לא היה ממש מאה אחוז. לדעתי התכנית לא עוזרת. רוב הזמן לא הייתי בבית, לא הייתי פה כשמישהו בא וניסה להזיז את הדברים. לפי מה שראיתי זה לא עושה כלום.

לסיכום חלק זה, הממצאים מראים כי תיפקודו של המלווה וטיבה של מערכת היחסים שלו עם בני המשפחה קשורה לחוויות האמון שחוו בני המשפחה במסגרת התכנית ולתפיסתם את התכנית כמוצלחת.

לסיכום תמה זו, ביחס לחיזוק האמון בין המשפחות לבין מערכת הרווחה ואנשי המקצוע, הממצאים מראים כי נרקמו מערכות יחסים משמעותיות בין המשפחות לעובדות הסוציאליות והמלווים, וכי התחזק האמון שמבטאים ההורים בהם. אף על פי כן, ברוב המקרים לא השתנו באופן בולט עמדות ההורים ביחס למערכת הרווחה, בשל מה שכונה "תהליך יחוד": תופעה בה משפחות מתייחסות למקרה של חווית סיוע אפקטיבי כמקרה מיוחד ויוצא דופן, הקשור לתפקודם הראוי של אנשי מקצוע מסוימים או לתוכניות "מיוחדות", שאינן משקפות בעיניהם את פניה של מערכת הרווחה. לפעולות סינגור שמבוצעות כחלק מהתכנית על ידי אנשי הצוות, יש תרומה מיוחדת בבניית אמון של המשפחות באנשי המקצוע, במיוחד כאשר הן מבוצעות לעיניהן הצופות של בני המשפחה. ברובם המוחלט של המקרים קיים קשר חזק בין טיב מערכת היחסים של המלווה ובני המשפחה, לתפיסתם את התכנית כמוצלחת.

תמה שלישית: הגברת עוצמה והעברת כוח ההחלטה למשפחות

התמה מתייחסת לשאלת המחקר הבודקת תרומות ואתגרים שעלו בשלב יישום תכנית המשפחה, בדגש על הגברת עוצמתן של המשפחות והעברת כוח ההחלטה אליהן.

התמה נפתחת בבדיקת תפיסות ההורים ביחס להובלת התכנית, ממשיכה בתיאור התנגדותם של חלק מההורים לנוכחותם של ילדים ותומכים בהיוועדות, מתקדמת לתיאור תרומתם של התומכים לחיזוק עוצמתה של המשפחה, ונסגרת בהקשר חדש שהופיע בממצאים בנוגע ליחסי העזרה – היא האמונה.

3.1 אתגרי הובלה, לצד ביטויים של העצמה

מודל קד"ים מבקש לפעול לכך שבני המשפחה ולא אנשי המקצוע, הם שיובילו את שלב יישום תכנית המשפחה, כאשר הם רותמים תומכים מהקהילה לסייע להם. בפועל נראה שלתפיסתם של ההורים והתומכים ההובלה לא נתונה בידיהם. על פי ממצאי המחקר, בתשובה לשאלה: "מי מוביל את התכנית המשפחתית?" השיבו כלל התומכים וההורים – 18 במספר, בשמותיהם של אנשי מקצוע – עו"סיות או מלווים, כאשר חלקם מזכירים את המתאמים (אנשי צוות מטעם קד"ים המארגנים את ההיוועדות), שלדבריהם הובילו את התכנית בראשיתה. חלק מההורים מסבירים שיש להם תלות מובנית בצוות המקצועי מאחר והובלת התכנית דורשת הכרות טובה עם המענים המוצעים, עמידה תחת עין בוחנת של אנשי המקצוע ביחס לבחירת סוג המענים, וקבלת הסכמתם ביחס לעריכת שינויים בתכנית. אופן מימוש התקציב, הוא הנושא שרוב ההורים מתארים תלות בעניינו. דוגמא מובאית מדבריה של אם משפחת סוארס, המתארת כיצד חוסר הכרות עם המענים המוצעים הציבה אותה בעמדת נחיתות בידע:

לא ממש הבנו על מה זה יכול לצאת, ועל מה לא, ולאן... באילו תחומים אפשר לבחור? {...} בגלל זה מבחינת המלצות להמשך, אני חושבת שצריך לתת איזושהי רשימה מוכנה של אפשרויות... אם זה לבגדים – עד איזה תקציב אפשר להוציא על בגדים. שיש אופציה כזו כמו פסיכולוג, כי אני מניחה שהרבה לא יודעים על זה והרבה לא משתמשים בזה... אם לפרויקט יהיו אפשרויות יותר ברורות, ואם זה יהיה גם עם מחירים, אז יהיה קל יותר להבין על מה להוציא את התקציב.

לצד תיאור תלות מובנית באנשי המקצוע, אם המשפחה מבטאת בהמשך דבריה גם נקיטת יוזמה, כאשר היא מספרת שהכינה רשימה של "ארגוני עזרה":

אם יהיה סעיף בפרויקט של ארגוני עזרה אליהם ניתן יהיה לפנות, זה יכול להיות ממש מגניב, כי בדקתי את הדברים האלה ואספתי אותם.

תומך משפחת מרציאנו, העביר בדבריו ביקורת חריפה על כך שההורים עומדים תחת עין בוחנת בבחירת המענים. כך בדבריו:

כשיש שבעה נפשות בבית, בגדים, שכירות, ארנונה, גז, חשמל, אוכל, הוצאות, המון הוצאות לתרופות, ילדים שצריכים גם כן חוגים, להרגיש שהם כמו כולם, מה את חושבת? לבדוק רק אם יש להם אוכל? כשאני מניח להם כסף – זה כסף, אני יודע היטב שמזה הוא יפעל לפי הצורך שלו. כי כשרוצים לעזור לאדם, כמו שכתוב 'חנוך לנער על פי דרכו', באותה המידה, מה זה יעזור לאדם שיש לו אוכל, לקנות עוד אוכל, כאשר אין לו חשמל? אז כשאני מניח לו מעטפה, זה כדי שיעשה עם זה מה שצריך לעשות בלי שאני אחקור אחריו, או שאני סומך עליו ואני פה, או שאני לא סומך עליו ואני לא פה.

בחוייתו של התומך, ההגבלות הקשורות באופן בו ניתן לממש את התקציב גורמות לכך שהמענה לא יעיל, ויותר מכך – הן מבטאות חוסר אמון בהורים. לצד ממצאים המראים תלות באנשי

המקצוע, קיימים ממצאים המראים כי חלק מבני המשפחה מדברים שפה חדשה בהשפעתה של התכנית, בה הם מבטאים תחושות העצמה ויותר אסרטיביות ביחס לתהליך העזרה. כך למשל מתאר אב משפחת דביר :

אני רוצה לציין משהו על תכנית קד"ם, שאתה יכול להגיד לא. אם זה לא מתאים לך - אתה יכול להגיד. אל תגיע למצב שלא יקרה כלום ויגידו ששום דבר לא זו, את זה למדתי משמוליק {המלווה} זה לימד אותי להיות אסרטיבי ולא שאם קיבלתי טיפול, אז מי אני שאגיד אם זה מתאים לי או לא, לא נעים.

לדברי האב, הקשר שלו עם המלווה והשיח שלהם ביחס לאופן קבלת העזרה, סייעו לו להיפטר מרגשות אי-נעימות, להיות אסרטיבי ולדרוש טיפול.

לצד הממצאים המראים כי בקרב 9 המשפחות שהשתתפו במחקר, ההורים לא העידו על עצמם כמי שמובילים את יישום התכנית המשפחתית, נמצא כי בקרב בני הנוער המצב היה שונה: 3 בני נוער מתוך 7 ילדים ובני נוער שהשתתפו במחקר, השיבו: "אני" לשאלה "מי מוביל את התכנית המשפחתית". מובאית דוגמה מדבריה של אחת הנערות שהשתתפו במחקר :

אין כל כך מה לשנות בתכנית כי עצם התכנית, ההצלחה של התכנית בנו, במשפחות, היא לא קשורה בכלל לאנשים שהיו שם בוועדה. זה רק אך ורק בנו, כי אם אנחנו נחליט לוותר לעצמנו, לחזור לכעסים, לא לעבוד על עצמנו ולהגיד מה אני צריך את זה? ולוותר על עצמנו {...}, אז מי יהיה לנו? מי יעזור לנו אם לא נעזור לעצמנו? זה חייב לבוא מאתנו. זה לא קשור לאנשי מקצוע, לא משנה כמה הם ירצו לעזור, מי שלא ירצה לעזור לעצמו אי אפשר לעזור לו ואין כל כך מה לשנות בתכנית כי כל אחד עושה את התפקיד שלו בצורה מאוד מאוד טובה. {...} עד עכשיו היה לנו תרוץ: 'לא, זה כי אין לנו כסף', 'לא, זה בגלל גירושים' כשהבנתי שהבאנו את כל התירוצים לשולחן והביאו לכולם פתרון, אז עכשיו מה שנשאר זה רק אנחנו. אם אנחנו נבחר לעבוד על עצמנו ועל המידות שלנו, אנחנו נביא את השינוי. לא הכסף, לא אנשי המקצוע, לא כלום. כי עובדה שגם כשמביאים אנשי מקצוע וכסף, יכול להיות שעדיין לא נוכל לשנות כי לא נרצה לעבוד על זה כמו שצריך, ובאמת מה שמסביב לא משנה, זה אנחנו ועצמנו בתוכנו.

בהמשך לממצא זה, בקרב מרואיינים מ-4 משפחות שונות שהשתתפו במחקר, הורים או תומכיהם, הובעה נכונות אישית לקחת חלק התנדבותי בהפעלת המודל בקהילה באופן שיביא תועלת גם למשפחות אחרות. כך לדוגמה בדבריו של אב משפחת בוחבוט :

אני לא צוחק, אולי בעתיד אני גם אהיה מלווה של התכנית הזאת. אני אומר את זה באמת בשיא הרצינות. לא בקטע של ציניות או צחוק, ממש לא. אם אני אקבל, ואני אדע את המענים, אז גם בעתיד, עוד שנתיים שלוש, אני אוכל לבוא ולתת את הכלים שנתנו לי עבור מישהו אחר, דרכם. את מבינה? לבוא ולסייע. איך אומרים? כשאתה לומד בפנימייה ואחר כך אתה נהיה מדריך בפנימייה, אז אחר כך בני נוער שהם בעיתיים לוקחים ממך הרבה דברים, את הניסיון שאתה קיבלת מאותו מדריך, והוא קיבל מההוא... ככה זה עובד. ככה אני גידלו אותי, ככה אני למדתי בחיים שלי.

גם חלק מהתומכים ביטאו נכונות מן הסוג שתיאר אב משפחת בוחבוט. כך למשל בדבריה של תומכת משפחת ישראל :

האמת שני מאוד מאוד אשמח שתוסיפו אותי לפרויקט הזה עבור משפחות נוספות, אני מאוד מאוד אשמח. כי אני רואה את החשיבות, אני רואה את ההבדל, אני רואה את הדרך שעושים עם הילד ועוברים איתו תהליך, אז אין דבר שיכול למנוע ממנו להגשים את עצמו. זה ממש ממש מעניין... מאיפה הפרויקט הזה, מי המציא אותו? זה מקסים. תיקחי אותי לטפל. באמת.

ממצא מיוחד זה עשוי לספר על האופן בו התכנית נתפסת בקרב ההורים, כנגישה ושוויונית, המאפשרת להם לראות את עצמם כמי שמוזמנים להיות שותפים בה גם מעבר לטיפול במקרה האישי שלהם. חשוב לציין, כי המשותף לאלו שהציעו עצמם לקחת חלק מתנדב בתכנית, הוא לא בהכרח חוויה מוצלחת מהיישום, אלא הבעת הערכה כלפי אופיה וערכיה של התכנית כפי שהם מתארים אותם, בהיותה "נינוחה" ו"לא שיפוטית", הפועלת בשיתוף פעולה ובהסכמות ומגדילה את משאבי הסיוע.

לסיכום חלק זה, תכנית "עולים לדרך- קד"ם" שואפת לריבונות המשפחה על יישום התכנית. אף על פי כן, המחקר מצא כי בתשובה לשאלה: "מי מוביל את התכנית המשפחתית?", השיבו כלל התומכים וההורים – 18 במספר, בשמותיהם של אנשי מקצוע. חלק מההורים הסבירו שקיימת תלות מובנית באנשי המקצוע בשל ההיבטים הפורמליים של התהליך, למשל במימוש התקציב. לצד ממצאים אלו קיימים ממצאים ספורים, המצויים בעיקר בקרב בני נוער, המראים אימוץ של "שפה חדשה" בהשפעתה של התכנית, בה בני המשפחה תופסים את עצמם מבחינה תודעתית כמי שיכולים לעשות שינוי, וגם מבטאים גישה שיש בה יותר אסרטיביות ולקחת בעלות על התהליך. התעניינות במודל קד"ם ונכונות שהביעו 4 ממשתתפי המחקר ללוות משפחות אחרות בהתנדבות, מלמדת על האופן בו התכנית נתפסת בעיניהם, כנגישה ושוויונית, כמו גם על המוטיבציה שלהם להשפיע מבחינה קהילתית וארגונית. עוד, ניתן לראות בהתעניינות במודל ובנכונות ללוות משפחות אחרות, סימנים למעבר אפשרי מיחסים של תן וקח למערכת של יחסי גומלין.

3.2 "מה שהייתי משנה, זה לא להחליט עבור אנשים"

אף על פי שמחקר זה לא בדק את שלב ההיוועדות אלא את שלב היישום של תכנית המשפחה, חלק ממשתתפי המחקר התייחסו בצורה רטרוספקטיבית לחוויית ההיוועדות כאשר הם מביעים מחאה על כך שלדבריהם הם אולצו בעל כורחם לצרף תומכים לאירוע ולהסכים לנוכחותם של ילדים בו.

3.2.1 "לערב את כל העולם" : התנגדותם של הורים לרעיון התומכים

מרכיב במודל קד"ם שחלק גדול מההורים הביעו כלפיו התנגדות, הוא רעיון התומכים מהמשפחה ומהקהילה. המחקר מצא כי בקרב 5 מתוך 9 משפחות שהשתתפו במחקר, הורים ביטאו התנגדות ספונטנית (מבלי שנשאלו על כך), לצירופם של תומכים לתכנית. במשפחה נוספת תומכת המשפחה תיארה את התנגדותם של ההורים לרעיון, אך הם עצמם לא הביעו אותה. ב-3 משפחות ההורים לא התייחסו לרעיון אך גם לא נמצאו ממצאים הסותרים את החוויה, ובמשפחה אחת אם המשפחה התייחסה לרעיון באופן חיובי, אף אל פי שהביעה קשיים אישיים ביישומו. מבט לעומק הממצאים מגלה כי התנגדותם של ההורים קשורה בחוויה של פגיעה בפרטיות. דוגמא לכך מובאת להלן מדבריו של אב משפחת בוחבוט:

לא רצייתי שאף אחד יבוא לוועדה הזאת... רצייתי רק 3 אנשים: אבא שלי, אמא שלי ואחי הקטן. ואני לא יודע מה שלמה {המתאם} דיבר עם אמא שלי ומה זה, ובסוף זה הגיע למצב שכולם באו, וגם מזה התעצבנתי, אבל אחר כך אמרתי 'בסדר, יאאלה'. שלמה אמר לי שזה טוב שתהיה תמיכה מצד המשפחה {...} לא רצייתי לערב אותם... כי... לא מתאים. גם בגלל שאנחנו גרים קרוב אליהם, וגם זה דברים פרטיים אישיים שלי, שאני לא רוצה לערב את כל העולם.

דבריו של האב מתכתבים עם חוויותיהם של חלק מהתומכים, שמרגישים שגיוסם התבצע באופן מאולץ, ובנסיבות אלה הם אינם מוצאים את מקומם. כך לדוגמה מתארת תומכת משפחת סוארס:

המשפחה הם פנו אלי ואמרו שיש מישהו שרוצה לדבר עליהם, ואם אני מסכימה... אני אמרתי שאני לא כל כך מכירה, כאילו... דבר ראשון שרצייתי להגיד היה לא, כן? ואז היא אמרה שאין מישהו אחר שמכיר אותם יותר, ואין להם אף אחד, אז אמרתי שמה שאני יכולה לעשות אני אעשה... הבנתי שבאמת אין להם, ועל מנת להשתתף בפרויקט הם צריכים את התומכים בקהילה, כן? והיות ואין להם מישהו יותר קרוב ממני, אז אמרתי 'בסדר, אני יכולה להיות' {...} אני באמת מנסה לא להיכנס יותר מדי בפנים {...} לא לשאול יותר מדי, כי לא רוצה באמת לחדור לפרטיות.

החשש מלהזיק ולחדור לפרטיות, נוכח מאוד בחווייתם של חלק מהתומכים. החשש הזה מוגבר, ואפילו עשוי ליצור מידה של פסיביות כמו במקרה המופיע לעיל, בו התומכת לא הייתה בקשר חזק עם המשפחה - אלא גויסה לצורך ההיוועדות. מאחר ואלו הנסיבות, היא משתפת כי חשה לא בטוחה כיצד אמורה להתבטא מעורבותה.

חווית הקושי של הורים ביחס לרעיון התומכים, חושפת את האתגר הלא פשוט עימו הם מתמודדים, כאשר הם נמצאים לכאורה בתכנית מבחירה, ובכל זאת אינם שבעי רצון ומגלים התנגדות ביחס למרכיבים של המודל. כך לדוגמה בדבריה של אם משפחת בטיט:

בשבילי זה היה מאוד מאוד מפריע שחזרו והתעקשו שחברים שלי יגיעו להיוועדות {...} הם {אנשי המקצוע} אמרו לי: 'זה יעזור לך עם הילדים שלך, החברים, המשפחה, הם אלה שיעזרו לך, שיוכלו להקל עליך עם הילדים שלך'. אבל התנגדתי {...} הייתי צריכה להתעקש, היה מאוד קשה להעביר את הרצון שלי {...} לא רצייתי שבקהילה שלי יידעו את כל החיים שלי, את החיים הפרטיים שלי. לא כל כך אהבתי כמה שהתעקשו, כמה שמנסים להחליט בשבילי, על אנשים שהם קרובים אלי. הם קרובים – אלי! אני זאת שמכירה אותם הכי טוב, אני זאת שיודעת הכי טוב מי יכול לעזור לי {...} מה שהייתי משנה {בתכנית}, זה לא להחליט עבור אנשים {...} זה יוצר ממש אי – נוחות, זה היה בלתי נסבל כמה שניסו להכריח אותי. אני לא חייבת לספר את החיים שלי לאנשים שאני לא רוצה

מאבקה של אם משפחת בטיט הסתיים מבחינתה במידה של הצלחה: רובם המוחלט של הנוכחים בהיוועדות לא היו חברים בקהילתה. סיפורה מלמד כי במצב בו הורה מתנגד לצירוף תומכים מטעמי הגנה על הפרטיות, הוא עשוי לפעול להשגת מעין פשרה בה הוא יגייס תומך שאינו קרוב למשפחה. יש לציין כי התנגדות שהביעו חלק מההורים ביחס להצטרפותם של תומכים להיוועדות נראיתה קשורה בכך שהם נדרשו לדבריהם למלא מכסה שרירותית של קרובי משפחה וחברים שיקחו חלק באירוע, למרות שהעדיפו מספר מצומצם יותר.

3.2.2 השתתפות ילדים ובני נוער – התנגדויות בצד עדויות על תרומה

אחד מעקרונות הפעולה של מודל קד"ם, הוא שיתוף ילדים ובני נוער. עקרון זה יונק מערכי המודל ומהשפה החלופית בה הוא מציע להשתמש, לפיה בני המשפחה ובכלל זה גם הילדים הצפויים להיות מושפעים מהתכנית, יקבלו הזדמנות להתבטא ולהשפיע עליה.

אף על פי שהשתתפות היא פרקטיקה שמבטאת את זכותם הטבעית של כל בני המשפחה להנות מחירותם לנהל את חייהם, ממצאי המחקר מגלים כי השתתפות ילדים בהיוועדות, נתפסת כחוויה קשה ושליטת, עבור מספר לא מבוטל של בני משפחות ותומכים: ב- 5 משפחות הובעה התנגדות ספונטנית להשתתפותם של ילדים בהיוועדות על ידי הורה או תומך, כאשר ב- 2 מהמשפחות הובעה התנגדות גם בדברי ההורה המרואיין וגם בדברי התומך. מתוך 3 המשפחות הנותרות, בשתי משפחות אין ממצאים הסותרים את החוויה – דהיינו, לא בוטאו התייחסויות חיוביות לנוכחותם של ילדים בהיוועדות, ובמשפחה שלישית לא נמצאה התייחסות לעניין.

מתוך 7 ראיונות שבוצעו עם ילדים ובני נוער, שלושה מהם לא התייחסו להיוועדות באופן המאפשר סיווג של חוויתם. מתוך 4 בני הנוער שכן התייחסו אליה, שניים תיארו אותה באופן שלילי, כאשר הם מתארים את העיסוק בדאגות כעיסוק לדבריהם ב"בעיות" שלא חידש להם ולא הועיל, ולעומתם שתיים אחרות התייחסו להיוועדות באופן חיובי: אלו תיארו את ההיוועדות כאירוע בו הושם דגש מיוחד על כוחותיהם וכוחות המשפחה באופן שגם צימצם את חומרתן של הדאגות בעיניהם וגם איפשר התייחסות אל הדאגות בצורה חדשה.

ב- 5 המשפחות שהביעו התנגדות להשתתפות ילדים ובני נוער בהיוועדות, עוצמת ההתנגדות הובעה באופן דומה ביחס להשתתפותם של ילדים ובני נוער – מבלי הבחנה ניכרת ביחס לגילם. על פי ממצאי המחקר, ההורים המתנגדים לנוכחותם של הילדים בהיוועדות חוו חוויה קשה: לא רק בשל כך שילדיהם נחשפו לתחושתם לתכנים קשים, אלא גם בכך שלדברי חלק מהם, הם עצמם נחשפו מול ילדיהם שעה שהרגישו מושפלים ומוחלשים. בחווייתם של הורים אלה לא רק שכוח ההחלטה לא הועבר להם במסגרת התכנית – אלא שנכפה עליהם לבצע מהלך כואב שלא הסכימו איתו. להלן דוגמא מדבריו של אב משפחת מרציאנו:

ניסיתי לשכנע את הרווחה כמה פעמים לפני הועדה, והם אמרו: 'מה יש לך לבקש?', כל הזמן: 'מה יש לך לבקש? איזה כיבוד אתה רוצה?' אמרתי: 'אני לא רוצה כלום, אני לא רוצה להביא את הילדים. זה בשבילי, זה לא טוב.' אבל זה התנאי, אנחנו פה בשביל הילדים. אבל הילדים... אני יודע לחנך ילדים {...} לא היה לנו בעיות איתם ובעזרת השם לא יהיה. אבל באמת להביא ילדים למצב כזה, אל תעשו את זה. זה כאוב מאוד. זה דבר שאם מכל זה יוצא שבזכות זה הצלחתם לא להביא את הילדים לוועדות, כבר היה שווה לדבר איתי. את לא יודעת כמה כואב לאבא, שאין לו זה... שהוא רואה שהוא סמרטוט, וככה הוא מרגיש, והם פה 'בשביל להציל אותו', ובסוף אחרי כל זה אין עם מי לדבר

בדבריו של אב משפחת בוחבוט הוא מביע תחושות קשות מאוד ביחס לחשיפתם של הילדים למצבו בהיוועדות, כשהוא לדבריו שברירי ופגיע. הוא אומר למראיינת שדי לו בכך שמסר זה יועבר, כדי להצדיק את השתתפותו במחקר. הוא מתאר באכזבה ובהתקוממות מצב בו הוא אינו רשאי לקבל החלטה מהותית על עצם נוכחותם של הילדים בהיוועדות, כשבאותה שעה נותנים לו את האפשרות לעשות בחירה קטנה, של סוג הכיבוד.

חשוב לציין כי התנגדותם של חלק מההורים לנוכחותם של ילדיהם בהיוועדות לא נובעת לדבריהם מכך שהם לא מעוניינים להקשיב לדעותיהם של ילדיהם, אלא שהם מאמינים כי חשיפתם

לדאגות המשפחתיות פוגעת בהם, מה גם שאין לה תרומה אמיתית עבורם כי האירוע הוא 'אירוע למבוגרים' שלא בנוי בדרך המאפשרת להם באמת לבוא לידי ביטוי. כך למשל מתארת תומכת משפחת דביר, כיצד ההיוועדות הייתה בעיניה חוויה טראומטית עבור הילדים, בה לא רק שלא נשמעה דעתם, אלא שהם היו "שקופים":

החוויה לילדים הייתה קשה מאוד. אני לא מאמינה שילד נורמטיבי שעובר חוויה כזאת לא תישאר לו טראומה. ראיתי את זה על הפנים הכעוסות של שיר {נערה}. והייתה גם סיטואציה שאמרו משפט על סיגל {ילדה} ולא שמו לב פשוט דיברו על סיגל ואני עצרתי את העובד הסוציאלי ואמרתי 'סליחה, הם כאן'. הרגשתי שעוד רגע אני מרימה את הקול. אני צריכה להעיר את תשומת לבכם שהם לא שקופים, הם פה, אולי לרגע הם משחקים בפלאפון. עכשיו כשאני מדברת על זה, זה עולה בי. זה היה רגע קשה... הרגשתי שאני נחנקת. {...} הרגשתי שעברתי טראומה. {...} זה לא פייר איך שזה התנהל... כשדיברו על סיגל היא כאילו הייתה עסוקה בפלאפון ולא שומעת אותנו ואז מישהו זרק משהו על סיגל, שלפי חוות הדעת הפסיכולוגית היא הכי... {...} וסיגל היא אנטי. את רק מדברת איתה והיא אנטי. זה היה חוסר רגישות

חשוב לציין, כי בהמשך הראיון התומכת עשתה הבחנה כאשר היא סיפרה כי הבת הבכורה בת החמש עשרה, כן הצליחה לבטא את עצמה בתמיכת פסיכולוגית שהכינה אותה למעמד. בראיון עם נערה זו, היא תיארה את החוויה באופן אחר:

אני זוכרת שההיוועדות הייתה כמו לטחון מים, היו דברים שידענו עליהם. לא היה מקום של שיתוף. לא חיפשו פתרונות פשוט דיברו על בעיות.

נער ממשפחה אחרת, מתאר גם הוא את ההיוועדות כחוויה לא חיובית, ואף על פי כן הוא מציין כי הוא חש שהקשיבו לו. כך בדבריו:

הרבה אנשים... אני לא ממש הבנתי מה קורה, ולמה בעצם צריך את זה...

מראינת: אתה דיברת שם? נתנו לך לדבר שם וכל האנשים הקשיבו?

נער: כן, היה נראה שהם מקשיבים... דיברנו על במה צריך לעזור, איזה בעיות יש לנו ואיזה מחויבות יש לי מול השירותים הסוציאליים, כך הבנתי. על מה אני צריך לשמור ומה אני צריך לעשות... אמרתי מה שחשוב לי, אמרתי שאני מתעניין בתחביב שלי.

בדומה לעולה מדבריו של הנער, גם נערה ממשפחה אחרת שעברה נכתבה תכנית המשפחה, מתארת את ההיוועדות כאירוע בו היא הבינה טוב יותר מה הדרישות ממנה. כך בדבריה:

כשדיברנו אחד על השני, זה בעצם היה לשמוע את המגרעות שלך, יוצר בך איזשהו רצון לשפר, לתקן... אתה מרגיש... לא נבוך, אבל איזה סוג של אשמה כזה. מראים לפניך את כל הדברים שלא טובים בך, אז מה תמשיך להיות לא טוב? {...} זה שזה היה לנגד עיננו, זה דבר אחד שמאוד עזר לי לפחות, אני יודעת להעיד על עצמי, שזה משהו שנתן לי יותר מודעות והבנה מה לשפר בעצמי ומה לשמר.

בדבריה של הנערה, מכוונת הדאגות שהובעו בפי המבוגרים ביחס אליה כ "מגרעות" שלה. נערה נוספת שהשתתפה במחקר התייחסה לדאגות שהופנו כלפיה באופן דומה, כאשר היא מכנה אותן חסרונותיה. עבורה ההיוועדות הייתה חוויה מחזקת דווקא משום שהיא שמה דגש מיוחד על כוחותיה ולא על "חסרונותיה". כך בדבריה:

זאת הייתה חוויה מדהימה, כי באמת הם באו אלינו והם עשו לנו כל מיני על הלוח כזה... כל מיני יתרונות וכל זה, שלנו כבני אדם, ובאמת הוחמתי שם מאוד... הם לקחו בריסטול שלם ושמו חוזקות, ותכונות חיוביות שלי, ופרגונים ומחשבות טובות עלי ודברים כאלה, וממש בקושי שהיה חסרונות, שזה משהו שמאוד ריגש את כולם.

מדבריה של הנערה עולה כי העובדה ש"בקושי היו חסרונות", השפיעה לחיוב על חוויתה את ההיוועדות כמוצלחת. גם בני נוער וילדים אחרים שהשתתפו במחקר מתייחסים למונחים "דאגות" ו"כוחות" ביחס ישיר לדימויים העצמי. מה הפלא איפוא שהם חווים את ההיוועדות כחוויה מוצלחת ומשמעותית כקשורה במידה בה היה מיקוד בכוחות ביחס לדאגות.

תומך משפחת מרציאנו התייחס לקשר שבין חשיפת דאגות בפני ילדים ובני נוער בהיוועדות לדימוי העצמי שלהם, כשהוא מסביר:

מה את חושבת שסתם יושבים וסתם מקשיבים? הם מבינים שיש פה בעיה, שההורים הם במצוקה. איך יגדלו? זה מסיר ביטחון עצמי. לדעת שאתה פתאום כילד חי כאומלל ומה שאתה אוכל זה נובע ממשפחות, או מאנשים אחרים או מגורמים שונים, זה לא הדבר הכי נעים לשים בפה. זה דברים שאני מסתיר מהילדים. כשאנחנו פתחנו את העסק, והיו עושים את הקניות, היינו מוסיפים כסף למשפחות שישלמו מול הילדים לקופה, יעני הם משלמים. את יודעת את זה? לא נותנים לילד להרגיש מצוקה. להרגיש עניות. לא עושים דברים כאלה. לדעתי זה חוסר תקדים, חוסר פסיכולוגיה, הכל... אני שאלתי: 'מה הילדים עושים פה, למה הם פה?' {...}

לסיכום חלק זה, התנגדות להשתתפותם של ילדים ובני נוער בהיוועדות הועלתה באופן ספונטני בקרב 5 מתוך 9 המשפחות שהשתתפו במחקר, על ידי הורה או תומך המשפחה. בין הסיבות להתנגדות, חשיפת ההורים לילדים כאשר הם במצב רגשי פגיע, חשש מכך שהעלאת הדאגות המשפחתיות בפני הילדים תפגע בהם, ואמונה כי אין לנוכחותם של ילדים ובני הנוער תרומה משמעותית עבורם משום שההיוועדות לתפיסתם היא לא אירוע בו מתאפשר להם לבוא לידי ביטוי. מתוך 7 הילדים ובני הנוער שהשתתפו במחקר, ארבעה התייחסו להיוועדות, כאשר שתיים התייחסו אליה באופן חיובי ושניים באופן שלילי. בקרב מי שהתייחסו אליה באופן חיובי, נמצא כי הן חשו שההיוועדות הדגישה את כוחותיהם.

3.3 תרומתם של התומכים

התכנית "עולים לדרך- קד"ם", שמה לה ליעד לחזק את עוצמתה של המשפחה, כאשר השאיפה העליונה היא שבני המשפחה יהיו הריבונים לתהליך כאשר הם רותמים תומכים מהמשפחה המורחבת ומהקהילה, לסייע להם במשימתם.

בחלק זה מובאים עיקרי הממצאים ביחס לתרומתם של התומכים. חשוב להזכיר שוב כי לכל משפחה מספר תומכים המלווים אותה בשלב היישום. התומכים שהשתתפו במחקר הם אלו שבני המשפחה או אנשי המקצוע המליצו שיקחו חלק במחקר.

3.3.1 "נתתי לו את הכבוד... זה מה ששבה את הלב שלו"

על פי ממצאי המחקר, השונות בין התומכים שנבחרו על ידי המשפחות היא גדולה: הם מגיעים ממעמדות סוציו-אקונומיים משתנים, גילאים אחרים וסוגי תעסוקה מגוונים. אף על פי כן,

הממצאים מגלים כי קיים בין התומכים מאפיין משותף, השזור בראיונות עימם כחוט השני: כל 9 התומכים שהשתתפו במחקר מתארים את המשפחות באור של כוחות, נמנעים משיפוטיות כלפי בני המשפחה ומבטאים כלפיהם יחס לא פטרוני.

על פי ממצאי המחקר, 4 מתוך 9 התומכים שהשתתפו במחקר, פועלים כך באופן מודע, כאשר אסטרטגית הפעולה שלהם לחיזוק כבודם ועוצמתם של בני המשפחה מסייעת להם לקנות את אמונם. דוגמה מובאת מדבריו של תומך משפחת דוד, המתאר כיצד התמקדות בכוחותיו של האב אפשרה לו לרכוש את אמונו:

לא נתתי לו פתח מסוים להתווכח איתי או לריב איתי, את מבינה? אני כל פעם השארתי את הדיסטנס והכבוד, ונתתי לו את הכבוד כאילו הוא הרב ואני התלמיד, וזה מה ששבה את הלב שלו... ככל שאדם יישאר... כמו רב שמחזיק מעצמו יותר מדי... אז התלמיד, הנשמה שלו זועקת הצילו, והרב עסוק בלא להתייחס וללכת כמו איזה דוכסית, אז אין מי שישמע את הנשמה שלו... ככל שהרב מתכופף ומקשיב, אז הוא יכול להציל אותו.

ארבעת התומכים שתיארו כי הם פועלים לחיזוק כבודם של בני המשפחה באופן מודע, תיארו כי תהליך זה מייצר מעגל הזנה הדדי של יחסי אמון והערכה, שגם הם זוכים ממנו. מובאת להלן דוגמה מדבריו של תומך משפחת בן חיים, המסביר כיצד הוא מטפח את "נכבותו" של בן המשפחה, וכיצד הוא זוכה ממנו בחזרה ליחס של הערכה ואפילו הערצה:

הוא מוכשר מאוד... יש לו איזה כישרון של ציור... אם אני דוגמה רוצה לתת לו הרגשה טובה של שמחה, אז אני יושב איתו על ספסל והוא מצייר ואני רואה אותו כזה בכיף, בשמחה, זה עושה לו טוב, אז אני נותן לו מדי פעם שהוא יצייר לידי, שהוא ירגיש שהוא נכבד את מבינה? " {... } לפעמים אנשים שהם לבד, שהם גלמודים... ואתה מתייחס אליהם ואתה שואל בשלומם ואתה מתעניין, אז בשבילם אתה גנרל. אתה כאילו משה רבנו, אתה אדם הכי גדול בשבילם. למה? כי יש להם מישהו לפחות שמתעניין בשבילם. לא חס וחלילה בא להשוויץ או משהו, אבל מה שאני מרגיש שאני בשבילו כאילו איך אומרים? אני... גנרל בשבילו.

3.3.2 תמיכה אורגנית

רובם הגדול של התומכים מתארים קשר טוב ומשמעותי עם המשפחות. אף על פי כן, המחקר מצא כי הם לא מתייחסים לתכנית המשפחה בדבריהם וניכר כי הם לא מעורים בפרטיה וביישומה. תמיכתם במשפחה תוארה על ידם ככזו המתבטאת בקשר שהם מקיימים עם המשפחה בשיגרה, והסיוע לבני המשפחה באמצעות כישוריהם האישיים או הידע המקצועי שלהם. רובם הגדול לא הזכירו בדבריהם משימות שהתחייבו לעשות במסגרת התכנית המשפחתית. מצב זה מכונה במחקר "תמיכה אורגנית", כאשר הכוונה היא למצב בו מרביתם של התומכים מתייחסים לתמיכה שהם מספקים בפועל ככזו הניתנת בצורה טבעית, ללא קשר ישיר לתכנית המשפחתית.

כך למשל תומכת שהיא בעלת הכשרה בקליטת עלייה מספרת כי היא מסייעת בתיווך תרבותי, תומך שהוא מורה אומר כי הוא מסייע לילד להביע רגשות ולהפנים ערכים חינוכיים של סיוע לזולת, תומכת שהיא בהכשרתה מטפלת מספרת כיצד היא מעניקה כלים להתמודדות עם מתח ופיוס בתוך המשפחה, תומך שהוא מגשר זוגי מתאר כיצד הוא מסייע לעשות שלום בית, תומך שהוא רב מתאר כיצד הוא תומך במשפחה באמצעות מערך פילנתרופי, וכיוצא באלו.

כאמור, תמיכת הקרובים במשפחה לא משויכות בדבריהם לתכנית דווקא. יחד עם זאת חשוב לציין כי לדברי חלק גדול מהם ההצטרפות לתהליך ובמיוחד ההיוועדות חיזקה את מודעותם ביחס למצב המשפחתי ואת נכונותם לפעול ולקוות להצלחת השינוי של המשפחה.

תרומה שאפיינה את טיב הקשר של 4 מתוך 9 התומכים שהשתתפו במחקר, כללה עידוד של בני המשפחה להצליח וחיפיתם לדמויות מעוררות השראה. כך למשל מתארת תומכת משפחה דביר את הקשר שלה עם הנער עבורו נכתבה תכנית המשפחה:

הוא לא עזב את גבולות העיר לפני כן. אמרתי לו: תגשים את עצמך אל תשאיר את עצמך בגבולות של קורבן, מסכן מגיע לי. רציתי לתת לו לראות משהו אחר. התחלתי לבנות איתו חלומות. הסברתי לו שגם מי שאין לו כסף יכול לעשות תואר, יש פרי"ח ומלגות.

מתוך כלל ממצאי המחקר ישנם ממצאים ספורים המעידים על משימות שלקחו על עצמם התומכים במסגרת התכנית המשפחתית. גם מי מהם שהתחייבו לבצע פעולה מסוימת, לא בהכרח המשיך בה לאורך זמן. כך למשל עולה מדבריה של תומכת משפחת בטיט:

מרואיינת: לקחתי על עצמי שאני צריכה להתקשר לילדה להכין את הפרוסה בבוקר... ואז האמא אמרה לי שזה עבד. אבל אחר כך זהו, הילדה כבר גדלה, זה היה כבר מיותר {...} מראיינת: זה היה לכמה חודשים, או שבוע?

מרואיינת: לא לא, זה היה לשבועות הראשונים אחרי התכנית, אחרי זה המלוח הייתה שם אז כאילו... היא אמרה לי שזה הולך טוב

מדבריה של התומכת גם בהמשך הראיון עולה כי עבורה התרחקות מן המשפחה נקשרה בידיעתה שנכנס איש מקצוע לטיפול במשפחה, היא המלווה.

שמונה מתוך 9 התומכים שהשתתפו במחקר ביטאו חוסר מעורבות ביחס לתכנית המשפחה, בעוצמות משתנות. חשוב להסביר כי לא בהכרח מדובר בחוסר מעורבות בחיי המשפחות בהן הם תומכים, כי אם חוסר הכרות עם פרטיה של התכנית כפי שנכתבה, או לחילופין עם מצב ההתקדמות ביחס ליישומה. להלן דוגמא מדבריו של תומך משפחת בוחבוט:

אחרי ההיוועדות אני כבר לא שומע... זאת אומרת אני לא... אני לא שומע על הנוכחות שלו {של המלוח}, אני לא יודע... אני לא שומע מהם... אני לא בקשר עם מי שמלווה אותם, אבל אני גם לא שומע מהם איזשהו פידבק על מה שקורה להם בזכות התכנית, או בגלל התכנית... אני לא רואה את האימפקט... {...} אמממ אני לא מספיק יודע מה עוד הם לקחו על עצמם... אני כן יודע שזה כל מיני דברים שקשורים לבדיקות רפואיות, אבל אני לא יודע בוודאות אם הם עשו או לא... אמממ אני לא יודע. אין לי דרך להעריך את זה.

אף על פי שסביר להניח כי ניתוק שביטאו חלק מהתומכים ביחס לתכנית המשפחתית קשור בכך שיישומה של התכנית התבצע בתקופת הקורונה, התומכים לא מתייחסים לכך כגורם מסביר. מי מהם שהתייחס בדבריו לחוסר מעורבות בתכנית המשפחה התייחס לכך בהקשרים אחרים, ביניהם העובדה שלא נקבע תהליך פורמלי למעקב. חלק גם התייחסו לחוסר מעורבותם ככזה הקשר בכך שהגיוס שלהם לתכנית התבצע בצורה מאולצת, רק כדי שיהיו 'מספיק תומכים' בהיוועדות, והם לא היו בקשר חזק עם המשפחה מלכתחילה. עוד סיבה שהופיעה בדברי אחדים מהם היא שההיחשפות למצב הקשה של המשפחה, כשאין בידם תמיד את היכולת לעזור לה, מסבה להם צער וכאב ועל כן הם מעדיפים להתרחק.

המחקר מצא כי אף אחד מתשעת ההורים המרואיינים לא הביע כעס או מורת רוח מכך שתומכים לא לקחו על עצמם עוד התחייבויות או לא עמדו במשימה שהתחייבו לה. גם אם ההורים חשים כעס או אכזבה, הם לא מביעים אותם בצורה גלויה אלא רק רומזים לה, ולרוב מצדיקים את התומך בכך שהוא לא איש מקצוע אלא מסייע להם בהתנדבות. כך למשל בדבריו של אב משפחה מרציאנו:

אין לי קשר איתה {עם התומכת} באמת, אבל אחרי השיחה הזאת {ההיוועדות} היא אמרה: 'בוא אני אעזור לך למלא את הטפסים, בוא לפחות זה... טוב, לגבי הביטוח לאומי היא כבר לא... טוב כל אחת עם החיים שלה, היא לא יכולה... אני לא רוצה לשגע אותה. אני לא רוצה להפריע לה יותר, בגלל שפעם שעברה שהתקשרתי אליה היא אמרה לי: "לא". אמרה: "אני עסוקה". טוב, כל אחד... בעזרת השם. אוקיי

לסיכום חלק זה, ממצאי המחקר מראים שתומכתם של התומכים לבני המשפחה מתבטאת בעיקר בקשר שהם מקיימים עימם ללא קשר לתכנית הפורמלית, אף על פי שזו הגבירה את מודעותם ונכונותם לסייע למשפחה.

3.3.3 עוצמתו של קשר דם: יחסם של תומכים לבחירה בהם על ידי המשפחה

הסתייגויות מקבלת תפקיד התומך בשל קוצר זמן ושגרת יום עמוסה, הופיעו בדבריהם של כמה מהתומכים. ככלל, ניכר הבדל ברור באופן בו התייחסו תומכים לבחירה בהם על ידי המשפחות, לפי רמת קשר הדם: תומכים שהם בני משפחה בדרגות קירבה גבוהות התייחסו לבחירה בהם באופן חיובי וברור, למשל במילים: "זה אושר בשבילי להיות למען המשפחה שלי", או אצל תומך אחר: "ברור! אם לא זה ישב לי על המצפון". לצד זה, תומכים שאינם בעלי קשר דם למשפחה אלא שהם תומכים מהקהילה, לרוב התייחסו לבחירתם כתומכים באופן מסויג, למשל במילים: "לא הייתה ברירה", "לפנים משורת הדין", או: "אני רוצה אבל לא שמחתי שבחרו בי כי אין לי זמן". כמה מהתומכים שאינם קרובי משפחה התייחסו לרעיון התמיכה כקשור להתנערות של מערכת הרווחה מתפקידה.

לסיכום חלק זה, הממצאים מראים כי התומכים תורמים למשפחה בכך שהם שמים דגש על כוחותיהם של בני המשפחה ומטפחים את כבודם. רובם של ההורים לא מתייחסים בדבריהם למשימות שלקחו על עצמם התומכים ביישום התכנית. מצדם של התומכים, רובם המוחלט מתייחסים לתרומתם למשפחה ככזו המתבצעת בצורה אורגנית, מתוך כישוריהם הטבעיים או המקצוע שלהם. ההורים לא מבטאים כעס כלפי תומכים שלא עמדו בהתחייבותם אלא לרוב מצדיקים אותם באמירה כי הם עושים את תפקידם בהתנדבות ומתמודדים בעצמם עם אתגרים. תומכים שקשר הדם שלהם למשפחה חזק יותר קיבלו את תפקידם בהשלמה רבה יותר ובפחות הסתייגויות. חלק מהתומכים ביטאו תחושת מחויבות לסייע הקשורה באמונתם הדתית. על כך יפורט בחלק הבא.

3.4 הריבון הסמוי מן העין

ארבעה תומכים מהקהילה שהשתתפו במחקר התייחסו לתחושת המחויבות שלהם לסייע למשפחות, כקשורה באמונתם הדתית. על פי הממצאים, גם חלק גדול מההורים חווים את יחסי העזרה ואת קבלת הסיוע באופן הקשור לאמונתם. תופעה זו מעניינת בהקשר לנושא בו עוסקת התמה, הוא חיזוק עוצמתן של המשפחות והעברת כוח החלטה אליהן, משום שהיא מגלה שהאל

משחק תפקידי ביחסי העוצמה. הוא מהווה גורם שלישי, סמוי מן העין, אשר תומכים והורים מושפעים ממנו כאשר הם חושבים על האחריות להגיש סיוע או לקבל עזרה. להלן יוצגו שני היבטים שעלו בממצאי המחקר בהקשר לאמונה הדתית, האחד הוא השפעת האמונה על המוטיבציה להגיש סיוע והדרך בה מתקבל הסיוע על ידי האדם המאמין, והשני הוא האופן בו נתפסים מגישי הסיוע - כשליחים של האל.

3.4.1 "זה מצווה בשבילי"

המסורת היהודית מתייחסת לסיוע לזולת כערך עליון, שהוא חלק מהגשמת רצון האל. ארבעה מתוך 9 התומכים שהשתתפו במחקר, התייחסו לנכונותם לתמוך במשפחה כקשורה באמונתם הדתית. להלן דוגמה מדבריו של תומך משפחת בן חיים:

בשבילו זה כמו אוויר, אז אמרתי אנשים עושים כל מיני מעשרות, אז אני עושה מעשר, בזמן הזה נותן לו עוד זמן משלי, את מבינה? {...} אני ממש מרגיש שאני מציל אותו. זו אחת הסיבות שאני עושה אפילו מעל מה שאני צריך לעשות, בגלל שאני מרגיש כל פעם שזה מצווה בשבילי.

התומך משתמש בדבריו במילה "מעשרות" כשהוא מתאר את הזמן הרב שהוא מקדיש לתמיכה במשפחה. מילה זו מתארת את המצווה³ היהודית לתת עשירית מן ההכנסות של אדם מעבודתו, לעניים. התומך משאיל מונח זה מן המסורת היהודית כדי להסביר למראיינת, הסבר שנראה כי הוא מספק גם לעצמו, מדוע הקדשת שעות כה רבות לטובת אדם זר היא ראויה ונכונה.

באופן משלים, על פי ממצאי המחקר חלק מההורים מתייחסים לעזרה שהם מקבלים ככזו שנשלחה אליהם משמיים. כך למשל בדבריה של אם משפחת פרנקו:

אם מגיע כבר עזרה ואני הגעתי לתכנית ובורא עולם הביא אותי לזה אז מה כאילו ביקשתי? בסוף הכל מסתדר. אני לא מבקשת משהו שאני לא צריכה יש לי יראת שמיים, אם יש לי ואני אבקש ויש אחרים שצריכים אז אוי ואבוי לי.

מדבריה של האם עולה כי אמונתה בכך שהעזרה שהיא מקבלת נשלחה אליה ברצון האל, מביאה אותה להתנהג ב"יראת שמיים" כלפי הסיוע המוגש לה, כלומר לא לקחת מה שהיא לא צריכה. יראת שמיים היא מינוח המבטא את היראה מהאל ומכוחו, ואת הנכונות לפעול לפי הנורמות והערכים המצופים מהאדם שומר המצוות.

3.4.2 "הקדוש ברוך הוא למעלה, אני הקטן למטה"

חלק מהתומכים התייחסו לאחריות על פעולות התמיכה שלהם במשפחה ככזו המשותפת להם ולא. כך למשל בדבריו של תומך משפחת בן דויד:

מראיינת: אז בעצם בהיוועדות, נקבע שאתה תהיה אחראי עליהם בפן הזוגי? מרואיין: אני לא מרשה אצלי להגיד 'אחראי', כי מי שאחראי על זוגיות זה הקדוש ברוך הוא בכבודו ובעצמו, אבל אני אחראי לדחוף לשלום בית, ואם צצות איזשהן בעיות, אני המענה הראשוני. הקדוש ברוך הוא למעלה, ואני הקטן למטה.

באופן משלים, ממצאי המחקר מראים כי חלק מההורים תופסים גם הם את האל כשותף באחריות להשיג עזרה. כך למשל מתארת תומכת משפחת פרנקו את התנהגות אם המשפחה:

³ בספרו של השל (1983) הוא מסביר כי מצווה ביהדות היא במהותה פעולה משותפת לאלוהים ולאדם.

לפעמים אני אומרת לה, 'תתקשרי', אולי יתנו לך עזרה'. {הבת משיבה לה:} 'אני לא מבקשת, יש בורא עולם. יש בורא עולם'. אמרתי לה: 'עם כל הכבוד, בורא עולם, אבל הוא לא זורק כסף משמיים...'

עבור מי שחיים במצוקה כלכלית, האחריות להשיג משאבים יש מאין כדי להצליח לכלכל את הילדים היא אחריות כבדה וקשה. אפשר והתודעה לפיה האל שותף גם בהשגת סיוע, מפחיתה את המעמסה.

לסיכום חלק זה, הממצאים מראים כי נכונותם של חלק מהתומכים לסייע למשפחות קשורה באמונתם הדתית, כאשר הם משתמשים במינוח "מצווה" לתאר את המוטיבציה שלהם לתמוך. באופן משלים, חלק מההורים תופסים סיוע שהם מקבלים ככזה שנשלח אליהם מידי שמיים. עוד, הממצאים מראים כי האחריות להגשת עזרה כמו גם האחריות להשגת סיוע, נתפסת בעיני חלק ממשפחות המחקר כאחריות משותפת בה הם חולקים עם לאל.

לסיכום תמה זו, ביחס לתרומות ואתגרי התכנית בדגש על העצמת המשפחות והעברת כוח ההחלטה אליהן, ממצאי המחקר מלמדים כי חלק מההורים ובני הנוער מרגישים מועצמים ומבטאים יותר אסרטיביות. אף על פי כן, רובם המוחלט של ההורים לא תופסים את עצמם כמי שמובילים או ריבונים על יישום תכנית המשפחה, בעיקר בשל תלות מובנית באנשי המקצוע, למשל במימוש התקציב. מאבקייהם של חלק מההורים ביחס לנוכחותם של ילדים בהיוועדות ולהצטרפותם של תומכים לתהליך, חושפים אתגרי משמעותי. התומכים תורמים לבני המשפחה מתוך התבוננות בהם באור חיובי ושימת דגש על כוחותיהם. אף על פי כן, מבחינה מעשית, נראה כי הם אינם מחזקים במידה ניכרת את יכולתה של המשפחה לבצע את התכנית המשפחתית. האמונה הדתית התגלתה כהקשר חשוב, אשר מחזקת את המוטיבציה של חלק גדול מהתומכים להגיש סיוע, ונוכחות גם בחווייתן של חלק מהמשפחות שמקבלות עזרה, אשר חשות שהן זוכות להשגחת האל.

תמה רביעית: יישום תכנית המשפחה בצל הקורונה

כל המשפחות שהשתתפו במחקר זה חוו את ההתמודדות עם מגפת הקורונה, בתקופת איסוף הנתונים. ביחס למימוש תכנית המשפחה, רוב ההורים אמרו כי חלקים מהתוכנית לא מומשו בשל האיסור לקיים מפגשים פנים אל פנים בתקופה זו. ממצאי המחקר מעלים שני היבטים מרכזיים לחווייתן של המשפחות ביחס ליישום תכנית המשפחה בצל הקורונה. האחד, נוגע לאופן בו התקופה נחוותה: אצל מי מהמשפחות כתקופה קשה בה החריפו הדאגות, ואצל אחרים כתקופה שהביאה עימה הזדמנויות חדשות. ההיבט השני, קשור באופן בו המשבר השפיע על יחסי האמון עם אנשי המקצוע. התייחסות לשני ההיבטים מופיעה בהרחבה להלן.

4.1 החרפת הדאגות בצד הזדמנויות

על פי ממצאי המחקר, לתקופת הקורונה הייתה השפעה משתנה על המשפחות. חלק מההורים התייחסו לתקופה ככזו ששיפרה את מצבם ויצרה הזדמנויות חדשות, וחלק תיארו אותה ככזו שהחריפה את דאגותיהם. הורים מ-2 משפחות קישרו בדבריהם את הקורונה להחרפת המצב הכלכלי של המשפחה ולהגברת התחושה שאין בידי התכנית די משאבים כדי לטפל בדאגה המרכזית של המשפחה מבחינתם, שהיא החיים בעוני. להלן דוגמא מדבריו של אב משפחת מרציאנו:

אין מה לאכול { ... } כבר כמעט חודשיים לאשתי לא נתנו לעבוד. ביקשתי לבדוק אם יש לנו איזה זכויות, אומרים לנו בטיפול, בטיפול... אבל אנחנו צריכים לאכול. אנחנו בשמחה נקבל עזרה לאוכל ומשחקים לילדים. מה-15 למרץ הם לא יצאו. { ... } אסור לצאת, נכון? למישהו כמוני אמרו לי בפרוש... { ... }

בדבריו של האב מובעת המצוקה האדירה עימה התמודדה המשפחה בתקופת הקורונה, שכללה החרפה של המצב הכללי בשל אבטלה. באופן דומה לתיאור החוויה של האב, כך גם רובן של המשפחות האחרות שהשתתפו במחקר הן משפחות מרובות ילדים שהתמודדו עם המציאות החדשה בה הילדים שהו בבית ללא מסגרת חינוכית. עבור מי שאין בידם מספיק אוכל, נוכחות הילדים בבית מתוארת כמאתגרת פי כמה.

במשפחות אחרות נראה כי תקופת הקורונה נחוויתה באופן אחר, אפילו חיובי. כך למשל עולה מדבריה של אם משפחת סוארס :

אני מתכוונת שנוצרה אצלנו הזדמנות... עכשיו, כשיש את וירוס הקורונה ובעלי נמצא בבית והעומס עם הילד הצעיר מתחלק חצי חצי בין שנינו, זה משחרר לי משאבים לעסוק בעצמי, כי עד אז כל הזמן עשרים וארבע שעות ביממה שבעה ימים בשבוע אני הייתי עם הילד { ... } { לגבי הנער עבורו נכתבה תכנית המשפחה } אני מניחה שזה מאוד לטובה. קודם כל ירד הלחץ מבית הספר { ... } אני חושבת שזה טוב שנוצרה האפשרות באופן רישמי לא ללכת בגלל הקורונה, זה החליש את הלחץ הזה.

אם המשפחה מתארת כיצד שינוי בחלוקת התפקידים בבית הפחית מעליה עומס ולחצים. גם בהתייחסות למצבו של בנה היא מתארת הפחתת לחץ. על פי ממצאי המחקר, תקופת הקורונה שינתה את מערך התפקידים בבית עבור חלק מהמשפחות, והביאה ליותר זמן בילוי משפחתי, מה שהשפיע בחלק מהמקרים על היחסים בין בני המשפחה באופן חיובי.

4.2 משבר והשפעתו על יחסי האמון

הממצאים מראים כי בעת משבר הקורונה האמון של המשפחות בתומכים ובאנשי המקצוע היה שברירי במיוחד – אנשי מקצוע שלא עמדו לצידן של המשפחות החלישו את אמון בני המשפחה בהם. לחילופין, מי שסייעו למשפחות בתקופת המשבר, אנשי מקצוע ותומכים, חיזקו מאוד את האמון וההערכה שבני המשפחה רוכשים כלפיהם. דוגמא מובאת מדבריו של נער שחלה בקורונה ושהה במלונית קורונה בזמן שבוצע הראיון הטלפוני עימו, במסגרת המחקר :

הוא { המלווה } התקשר אלי עכשיו בקורונה ואמר לי: 'תקשיב, אני ארבע דקות מהמלון כל דבר שתצטרך לא משנה באיזה שעה זה, אתה לא מתבייש, אתה מתקשר לא משנה מה'. ובאמת שהוא לא היה חייב, זה מחוץ לתפקיד שלו בכלל, הוא פשוט בן אדם מדהים, באמת מדהים.

לצד חוויה בונת-אמון שמתוארת בדברי הנער, מתאר אב משפחת מרציאנו אכזבה מתפקודה של המערכת הממסדית בתקופה זו. לדבריו הוא נתקל "בבקר" כאשר הוא מתאר את אנשי המקצוע כלא זמינים לו ואת מערכת הרווחה כמחוסרת אמצעים לספק לו ולמשפחתו את המענים המתאימים. עבורו, משבר הקורונה היה נקודת מפנה שלילית ביחסים עם הגורמים המקצועיים.

ביחס להקשר הבריאותי, הורים שהשתתפו במחקר התייחסו לחולי או מצב בריאותי רעוע של אחד מבני המשפחה (מצב המצוי ברובן של המשפחות), ככזה שהצריך מהן זהירות והקפדה

יתרה על מנת למנוע הידבקות בנגיף. בעת כתיבת מחקר זה, ידוע לחוקרת כי מחצית מהמשפחות שהשתתפו במחקר חלו בקורונה במהלך השנה האחרונה. חלקן חלו לאחר סיום איסוף הממצאים. לאור כך נראה כי כדאי לערוך מחקר נוסף בנקודת זמן מאוחרת יותר, על מנת לבדוק את השפעותיה של תקופת הקורונה על הממצאים.

לסיכום תמה זו, יישום תכנית המשפחה בצל התפשטות הקורונה בישראל, הביאה להחרפת הדאגות בחלק מהמשפחות, במיוחד הדאגה הכלכלית. אנשי מקצוע ותומכים שניצבו לצד המשפחות בתקופת המשבר זכו לחזק את האמון שמביעים בהם בני המשפחה. חוסר זמינות של אנשי מקצוע בתקופה זו החלישה את מידת האמון בהם. ביחס לביצוע התכנית המשפחתית, חלקים ממנה לא הוצאו לפועל והקשר עם אנשי המקצוע והתומכים התבצע בעיקר באופן טלפוני.

דיון

המחקר ביקש ללמוד על חוויותיהם ותפיסותיהם של בני המשפחה והתומכים מהמשפחה המורחבת ומהקהילה שהשתתפו בשלב היישום. שאלות המחקר שנבדקו הן: (1) מהן התפיסות של המשתתפים ביחס להפחתת הדאגות והעלאת מוגנות הילדים? (2) לתפיסתם של המשתתפים, מה טיבה של מערכת היחסים עם אנשי המקצוע ומערכת הרווחה בשלב היישום? (3) מהן התרומות של התכנית ואילו אתגרים עולים בשלב יישום תכנית המשפחה, לתפיסתם של משתתפי המחקר? לאחר הצגת תוצאות המחקר המרכזיות, יתמקד הדיון בקישור הממצאים לידע התיאורטי והמחקרי שהובא בפרק סקירת הספרות ולתוצאותיהם של מחקרים אחרים ומקורות נוספים. לאחר מכן יוצגו מגבלות המחקר ואתגריו, לצדן של תרומות המחקר והשלכותיו לגוף הידע התיאורטי, תרומתו האפשרית למדיניות והמלצות להכשרה ולפרקטיקה של מודל קד"ם לרווחת הילד בישראל.

להלן פירוט עיקרי הממצאים המתייחסים לכל אחת משלושת שאלות המחקר:

באשר להפחתת הדאגות והעלאת המוגנות של הילדים, נמצא כי קיים פער בתפיסת הדאגות בין המשפחות לאנשי המקצוע, מה שבאופן טבעי יוצר ציפיות לא מתואמות. ההורים והתומכים מקווים כי התכנית תתמקד במצב המשפחתי בכללותו, באופן שישפיע לחיוב גם על מוגנות ילדיהם, בעוד שמדבריהם נראה כי אנשי המקצוע רואים בהתערבות המרכזית הרצויה כזו שתבצע באופן ישיר ביחס לילד. מענים משפחתיים שניתנו שיפרו את המצב המשפחתי, תרמו להפחתת הדאגות ושיפרו את מוגנות הילדים. נמצא גם כי מערכת הרווחה היא מקור דאגה בפני עצמו בעיני המשפחות, שכן לדעתן בסמכותה להביא להוצאת הילדים מהבית גם ללא הסכמה. הפחתת דאגה מתבטאת בדבריהם של רבים ממשתתפי המחקר בהקשרים של הירגעות ופיוס.

ביחס למערכת היחסים בין המשפחות לאנשי המקצוע ומערכת הרווחה, הממצאים מראים כי נרקמו מערכות יחסים משמעותיות עם עובדות סוציאליות ומלוויים במסגרת התכנית, וכי התחזק האמון של המשפחות בהן. אף על פי כן, ברוב המקרים לא השתנו באופן בולט עמדות ההורים ביחס למערכת הרווחה בשל תופעה שכונתה "יחוד": מצב בו משפחות מתייחסות לחוויית סיוע אפקטיבי כמקרה מיוחד ויוצא דופן, שאינו משקף את פניה של המערכת. נמצא כי לפעולות סינגור שמבוצעות על ידי צוות התכנית תרומה מיוחדת בבניית אמון של המשפחות, במיוחד כאשר הן מבוצעות לעיניהן הצופות של בני המשפחה. ברובם המוחלט של המקרים לתפיסתם של בני המשפחה נמצא קשר בין טיבה של מערכת היחסים עם המלווה לחווייתם את התכנית כמוצלחת.

בנוגע להעצמת המשפחות והעברת כוח ההחלטה אליהן, ממצאי המחקר מראים כי חלק מההורים ובני הנוער חוו העצמה ומדברים ב"שפה חדשה" שיש בה יותר אסרטיביות ומיקוד בעצמי ביחס לתהליך השינוי, אותה הם מייחסים להשפעות התכנית. אף על פי כן, רובם המוחלט של ההורים לא תופסים את עצמם כמי שמובילים או ריבוניים על יישום תכנית המשפחה, בעיקר בשל מה שהם מתארים כתלות מובנית באנשי המקצוע, למשל במימוש התקציב. מאבקהם של חלק מההורים ביחס לנוכחותם של ילדים בהיוועדות ולהצטרפותם של תומכים, אותם הם מתארים באופן רטרוספקטיבי, מגלים אתגר משמעותי. התומכים תורמים להעצמת בני המשפחה בכך שהם רואים את המשפחות באור חיובי, תוך התמקדות בכוחותיהם, ומסייעים להם במה שהם מוכשרים. מבחינה מעשית, נראה כי הם אינם מחזקים במידה ניכרת את יכולתה של המשפחה ליישם את תכנית המשפחה. האמונה הדתית התגלתה כהקשר חשוב, אשר מחזק את המוטיבציה של חלק גדול מהתומכים להגיש סיוע, ונוכח גם בחווייתן של חלק מהמשפחות שקיבלו את הסיוע, אשר חשות שהן זוכות להשגחת האל.

יישום תכנית המשפחה בצל התפשטות נגיף הקורונה בישראל: תקופה זו הביאה להחרפת הדאגות בחלק מהמשפחות, במיוחד הדאגה הכלכלית. אנשי מקצוע ותומכים שניצבו לצד המשפחות בתקופת המשבר זכו לחזק את האמון שמביעים בהם בני המשפחה. חוסר זמינות זמנית של אנשי מקצוע בתקופה זו החלישה את מידת האמון בהם. ביחס לביצוע התכנית המשפחתית, חלקים ממנה לא הוצאו לפועל והקשר עם אנשי המקצוע והתומכים התבצע בעיקר באופן טלפוני.

החיים בעוני כהקשר המתקף את רעיון ריבונות המשפחה

אחד מן הממצאים הבולטים ביותר במחקר המתייחס לדאגות המשפחתיות, הוא שכיחותה של דאגה כלכלית בקרב כל המשפחות. רוזנפלד (2017) מסביר כי הידע שלנו אודות חייהם של האנשים החיים ביננו בעוני הוא מועט, במיוחד בנוגע לאלו החיים בעוני קיצוני. הפרדיגמה של עבודה סוציאלית מודעה עוני, ביססה עיקרון פעולה הקרוי "ידע מתוך קירבה", כאשר הכוונה היא לשאוף למצב של קירבה בין עובדים סוציאליים למשתמשי השירותים, על מנת שהעובדים הסוציאליים יכירו את מציאות החיים בעוני, על החסמים והכאב שהיא מייצרת, וכדי שידעו לזהות את המאבק של אנשים בעוניים (קרומר-נבו, 2019). הצורך בביסוס פרדיגמה שתעודד את העובדים הסוציאליים להיות מודעים להקשר העוני בחיי המשפחות, מחזק את ההבנה שקיים נתק בין חווית החיים של אנשי המקצוע ומקבלי הסיוע.

כאמור, מציאות החיים בעוני היא מציאות זרה למי שלא חי בה. המודעות הגוברת לכך בתפיסתם של עובדים סוציאליים היא בבחינת חידוש של העשור האחרון (רוזנפלד, 2017; קרומר-נבו ואחרים, 2019). אנשי מקצוע נסמכים לרוב על הידע שלהם בביסוס הסמכות והלגיטימציה להתערבות המקצועית. ההכרה בכך שאין בכוחו של הידע המקצועי בלבד כדי להאיר הבנה על מציאות חייהן של משפחות החיות בעוני משום שהיא בתכליתה מציאות זרה ואחרת, מחזקת את ההבנה כי נדרשת תשומת לב ורגישות קפדנית לנקודת המבט ולידע שלהם, כפי שמראים תוצאות מחקרים שנערכו בשני העשורים האחרונים באנגליה (Beresford & croft, 2001; Beresford et al., 1999), ארצות הברית (Fine & Tore, 2004), ובישראל (קרומר נבו וברק, 2006; Keni-paz, 2009). ההבנה כי למשפחות ידע ייחודי הכולל הכרות בלתי אמצעית עם האתגרים ועם ההזדמנויות הטמונות במצבם, מחזקת את התוקף לרעיון ריבונות המשפחה העומד בבסיס מודל קבוצת הדיון המשפחתית.

לריבונות המשפחה יש חשיבות רבה בהיבטים של העצמה. היא מספקת התנסות שונה למשפחות הזקוקות לעזרה, כמו גם לעובדים הסוציאליים: ללא שאיפה לתלות באנשי המקצוע ותוך שאיפה להימנע מתלות כזו, תוך יצירת הזדמנויות להביא לידי ביטוי כישורים ויכולת. יישום תכנית המשפחה באופן ריבוני מתאים לאמונה בהעצמה ולתפיסה הנגזרת ממנה לפיה כישורים חדשים נלמדים בצורה הטובה ביותר באמצעות פעילות בהקשר החיים עצמם, ולא בתוכניות הכשרה מלאכותיות בהם שולטים מומחים מקצועיים (סדן, 2002). ממצאי המחקר מראים כי אחד האתגרים המשמעותיים ביחס למימוש עיקרון ריבונות המשפחה קשור בכך שהמודל עצמו מושתת על הנחות מקצועיות, כמו חשיבות השתתפותם של ילדים ותומכים, שלא בהכרח עולות בקנה אחד עם עמדותיהם של ההורים.

ההקשר הכלכלי - במוקד הדאגה

“הדאגות שלי זה [...] החובות. [...] דאגות מהילדים [...] , זה קטן עלי”.

הציפייה המובעת בדברי הורים רבים שהשתתפו במחקר לכך שהתכנית מטעם הרווחה תספק מענה לדאגות הכלכליות ובראשן לדאגה הכלכלית, עולה גם בתוצאותיהם של מחקרים אחרים (קרומר-נבו, 2019). נראה שהיא לא השתנתה במרוצת השנים, אף על פי שחלו שינויים ותמורות במערכת הרווחה מבחינה היסטורית (באום, 2015). למעשה, תקוותם של משתתפי המחקר כי תכנית מטעם הרווחה תספק מענה לדאגות המשפחתיות ובראשן לדאגה הכלכלית, מתכתבת עם ההיסטוריה עצמה: אפשר לתאר את התמורות החלות במערכת הרווחה בשנים האחרונות כתהליך מרתק של מעין סיבוב פרסה. כמעט 40 שנה לאחר שנעשה מאמץ להעביר את האחריות להענקת סיוע חומרי למשפחות החיות בעוני מהמישור המקומי לרמה הלאומית, ניכר כי חלה תפנית ושוב גדלה המעורבות של עובדות ועובדים סוציאליים במחלקות לשירותים חברתיים בהגשת סיוע מסוג זה למי שחיים במצוקה כלכלית וחברתית (גל, 2019).

הזדאוליות של מקצוע העבודה הסוציאלית במתן עזרה קונקרטיה ותוך-נפשית, מעסיקה את המקצוע משחר היווסדותו (Johnson, 1999). נהוג להתייחס למענה לשני הפנים הללו באופן משלים (שושני, 2016). אף על פי כן, ממצאי המחקר מגלים כי גם היום קיים פער בתפיסת הדאגות בין המשפחות לאנשי המקצוע, מה שבאופן טבעי יוצר ציפיות לא מתואמות. ההורים והתומכים מקווים כי התכנית תתמקד במצב המשפחתי בכללותו, בדגש על המצב הכללי, בעוד שמדבריהם נראה כי אנשי המקצוע רואים בהתערבות המרכזית הרצויה כזו המתמקדת בילד ומספקת מענה רגשי ותפקודי. מחקרים מהעת האחרונה תומכים בממצאים אלו: מחקר משתף שערכו קרומר-נבו וברק בקרב לקוחות המחלקות לשירותים חברתיים גילה כי הפונים רואים בעזרה קונקרטיה ביטוי עיקרי לאכפתיות וחשים מסופקים ממנה (קרומר-נבו וברק, 2006). גם מחקרים מוקדמים יותר משנות ה-70 של המאה הקודמת (Johnson, 1999) בדקו נושא זה ומצאו כי פונים מרגישים מסופקים במיוחד כאשר ניתנת להם עצה מעשית או מענים קונקרטיים.

אפשר וחיזוק מעמדה של הפסיכואנליזה כמגמה עולמית בעשורים האחרונים, כמו גם העזרה המוערכת שסיפקה הפסיכואנליזה לעובדים הסוציאליים בהבנת התנגדויות של מטופלים כקשורות להשפעת נפש האדם על התנהלותו, היו גורמים משמעותיים במעבר מקצוע העבודה הסוציאלית לכיוונים תוך-נפשיים (שושני, 2016). הציפייה של לקוחות הרווחה, שלא השתנתה לאורך השנים, היא לקבל עזרה בשני העולמות – החומרי והריגשי - במשולב.

כפי שנלמד מהמחקר, בחווית המשפחות כאשר צרכיהן הבסיסיים אינם מסופקים, בני המשפחה חווים התעלמות, ניכור, חוסר אנושיות וחוסר איכפתיות מצד אלו שבהם שמו את מבטחם. לחילופין, כאשר מסופקים להם צרכים קונקרטיים ורגשיים במקביל, מתחזק גם האמון שמביעות המשפחות באנשי המקצוע. על אף הציפייה מהתכנית לסייע במישור הכלכלי, ולמרות שההורים שהשתתפו במחקר דיווחו על שיפור במוגנות שנבע מעזרה קונקרטית, נראה שהיא גוזרת מראש חווית הצלחה חלקית, כפועל יוצא של העובדה כי חלק מהמשפחות מתייחסות לשיפור בדאגות ביחס ישיר למצבן הכלכלי. 8,000 ₪ המוענקים למימוש במסגרת התכנית לא מביאים לשיפורים דרמטיים ביכולות הכלכליות של המשפחה, וכפועל יוצא חלק מהמשפחות לא חוות שיפור דרמטי בהפחתת הדאגה המשפחתית.

הבנה זו נתמכת בתוצאות מחקר שבדק את חוויתם של משתתפים בתכנית "נושמים לרווחה", שהיא בעלת מאפיינים דומים לתכנית "עולים לדרך-קד"ם" ביחס לתקציב ולגמישות סל המענים. חווית ההצלחה אותה מתארים המשתתפים בתכנית זו היא חלקית, מאחר ולדבריהם לא היו שינויים משמעותיים במצבם הכלכלי, החובות הכבדים משאירים אותם מאחור וסל המענים משמש להם מקור לסיפוק צורכיהם הבסיסיים, באופן שאינו מאפשר להם לעשות שינוי ניכר בחייהם עם הפנים קדימה (גל ואחרים, 2019).

בהתאמה לכך שרובן של המשפחות מתייחסות לדאגות בעיקר בהקשר המשפחתי ולא באופן ישיר ביחס לילד, מעטים המחקרים שנערכו בעולם אשר בדקו את ההשפעה של תוכנית קד"ם על מוגנות הילדים, מה גם שאלו שבוצעו לא כללו קבוצת השוואה ואינם בעלי בסיס אמפירי חזק היכול להעיד על אפקטיביות המודל (שמר ואחרים, 2020).

מתוך אלו שבוצעו, עולה כי אין תמימות דעים בנוגע למידת ההפחתה בדאגות בעקבות ההשתתפות בתוכנית, כאשר רק חלקם מודד השפעות ארוכות טווח. ישנם מחקרים המצביעים על כך שמשפחות שהשתתפו בתוכנית קד"ם שיפרו את מידת המוגנות לילדים בבית והיו מעורבות בפחות אירועים מדאיגים (למשל, היו פחות דיווחים על התעללות בילדים והזנחה, פחות ילדים הוצאו מהבית) ולעומתם מחקרים אחרים מצביעים על כך שלא ברור האם תוכנית קד"ם מעלה את מידת המוגנות לילדים או האם היא מהווה גישה יעילה יותר מגישות אחרות לחיזוק המוגנות (Dijkstre et al., 2017). חשוב לציין כי במחקר זה משפחות שחוו שינוי ניכר במצבו הרגשי או התפקודי של הילד, הביעו שביעות רצון רבה מאוד מהתכנית, גם אם היא לא נתנה מענה לשאיפותיהם ביחס למענים קונקרטיים.

בין לעשות "עם" לעשות "בשביל"

המלווה והעובדת הסוציאלית המסייעים למשפחה בשלב היישום של תכנית המשפחה, נדרשים לעמוד במשימה המתגרת של הגשת סיוע באופן שאינו יוצר תלות אלא מספק הזדמנות לבני המשפחה לעבור ממצב של הדרה, הטומן בחובו חוויה של ניתוק וחוסר שליטה, למצב של יחסי גומלין עם הסביבה, בו בני המשפחה חשים מושפעים אך גם משפיעים, נתרמים אך בו בעת גם תורמים לסביבתם (רוזנפלד, 2017).

קיומה בפועל של מערכת יחסים כזו השואפת להדדיות, בה המלווים והעובדים הסוציאליים עושים 'עם' המשפחות ולא 'עבורן', היא משימה מתגרת במיוחד לאור ממצאי המחקר המראים כי אנשי המקצוע מתמודדים לעיתים תכופות עם טיפול במצבי חירום מורכבים עליהם הם נדרשים לספק מענה מיידי, במיוחד לאור כך ששגרת החיים בעוני מאופיינת בנסיבות

קיצוניות כמו ניתוק חשמל, איום בפיטורין, איום בהוצאת הילד מהמסגרת החינוכית, בעל חוב שתובע את חובו, ועוד. על רקע מצבי המשבר בהם בני המשפחות עשויים לחוש בודדים, מוחלשים ומחוסרי ידע ביחס למענים והשירותים שיכולים לסייע להם, הציפייה של המשפחות היא לקבל מענה ישיר שיש בו זמינות גבוהה. מענה מן הסוג הזה, תורם לבניית אמון ומאפשר להן להתגבר על הייאוש הפנימי ועל תחושות של חוסר אונים, ניכור ועוינות שליוו את יחסיהם עם אנשי מקצוע בעבר (קרומר נבו, 2019; סער-הימן ואחרים, 2017). התקווה של המשפחות לראות את אנשי המקצוע פועלים באופן ישיר, מוצאת ביטוי בממצאי המחקר באופן בו מתייחסים רבים מהמרואיינים ל"דיבורים בלי תוצאות" כאל תופעה שלילית המאפיינת את שירותי הרווחה. ציפיית המשפחות היא לראות את אנשי המקצוע, ובמיוחד את המלווים, מתערבים באופן דומיננטי ומוביל בשלב היישום של תכנית המשפחה, ומספקים מענה נגיש ומהיר.

פעולות הסנגור החשובות שמבצעים המלווים והעובדות הסוציאליות מתוקף תפקידם, מחזקות גם הן בתורן את הדומיננטיות של אנשי המקצוע בשלב היישום של תכנית המשפחה, כפי שמראים ממצאי המחקר. הסנגור מטבעו מדגיש את מקומו החשוב של סוכן השינוי, כיוון שהוא מבוסס על ההבנה כי אוכלוסיות מודרות מתמודדות עם סטיגמה שגוררת כלפיהם עוינות ודחייה, לכן, כדי לאפשר את מימוש זכויותיהם של האנשים בשירותים השונים, הם זקוקים לסניגורים שיפלוסו עבורם שביל לדרוך בו כדי להתחיל תהליכי שליטה בחייהם (סדן, 2002). מדובר על יצירת מינימום של תנאים סביבתיים, שיאפשרו למשפחות גישה לתהליכי העצמה.

גם מאפייניהם של המלווים כעובדים סמך מקצועיים, עשויים להוסיף לפעלתנות העצמאית ולדומיננטיות שלהם בשלב היישום: שמר ובר-גיא (2006) מציינות במאמרו כי לרוב עובדים סמך- מקצועיים, הם בעצמם תושבי השכונות או בני אותו מוצא של קהל היעד. חלקם מהווים דמויות מנהיגותיות או מוכרות בקהילתם. על פי רוב הם מהווים דוגמה אישית, ויש להם היכולת לעורר הזדהות עם קהל היעד בעקבות מאפייניהם התרבותיים, קשריהם האישיים או המשפחתיים או ניסיון חייהם האישי. מאפיינים אלו, עשויים להגביר את הציפייה העצמית שחשים חלק מהמלווים, להיות אלו הפותרים באופן ישיר בעיות עבור המשפחות.

את הסכנה שבפתרון ישיר של בעיות על ידי מגישי הסיוע, מכנה רודולף דרייקורס בשם "חסות יתר" (דרייקורס, 1995). הכוונה היא לשאיפה להגנה מפני סכנות, לה עלולה להיות השפעה מרפה ידיים, העשויה לגרום לחוסר אונים ותלות. לדבריו, מי שמלוה את הזולת בדרכו לעצמאות נדרש לחשב את דרכו היטב: להציב עצמו כמסננת, המעבירה אל הזולת את התנסויות החיים במשורה, בכמויות מדודות שבהן יוכל לעמוד. זאת, תוך ערנות מתמדת לכל הזדמנות לזוז הצידה ולתת למי שנמצא בתהליך לנסות את כוחו.

שמר (2010) מציגה סוגיה זו בתדריך תוכנית "עצמאות", המתייחס לדילמות העולות מתפקיד רכז המשפחה במשפחות עולים, המקביל לתפקיד המלווה. היא מסבירה שם כי המחשבה שהתערבות של רכז המשפחה תהיה מהירה ויעילה ותחסוך מבני המשפחה התמודדות מורכבת, שהיא לעיתים גם מביכה ומתסכלת, מניעה אותו לעשות עבורם את התהליך. לדבריה, מצד אחד לרכיזים יש צורך לגונן ולהקל על המשפחה אך מאידך עליהם לעודד התמודדות, לחנוך אותם ולהציג תוצאות המעידות על מהלכים עצמאיים של המשפחה (שמר, 2010).

יש מי שיתבוננו באופן ביקורתי על פעולותיהם של חלק מהמלווים, באמירה כי התנהגותם המגוננת וזמינותם מסביב לשעון התאפיינה ב"חסות יתר", העשויה להכשיל העצמה. יחד עם זאת, אין להתעלם מכך שממצאי המחקר מראים שהמשפחות והתומכים תיארו בשביעות רצון רבה את

התנהלותם של מלווים שנהגו כך, באמירה כי הקשר עימם מהווה תיקון להתנסויות עבר שליליות, באופן שסייע להם לפתח אופטימיות ואמון מחדש בקיומו של סיוע אפקטיבי.

מתוך חוויתם הטובה של המשפחות, אני מציעה לבחון את ההשלכות האפשריות של סגנון עבודה זה שאפיין את תפקודם של חלק מהמלווים, בראייה אופטימית: תפקוד מעולה של מלווה ועובד סוציאלי, אפילו אם ביצעו פעולות באופן ישיר, יכול להוות מודלינג (סדן, 2002) עבור בני המשפחה, שהפנימו התנהגות שיש בה ההסתערות על הבעיה ולקיחת אחריות על טיפולה, כך שבצפייתם בדרכי הפעולה של אנשי המקצוע, בני המשפחה הפנימו ערכים והתנהגות שניתנת לחיקוי. חווית האמון והתמיכה שחוו תישאר חקוקה בזיכרונם ותיתן להם כוח להמשיך בכוחותיהם.

מאחר והתכנית היא תהליכית ומרכיב הזמן מהווה צד חשוב בה – כדאי לבחון את השפעתה על היבטים של יוזמה ושל ריבונות המשפחה גם בשלבים מאוחרים יותר, לאחר סיומה הפורמלי. בהנחה כי מלווים שביצעו פעולות באופן ישיר תרמו בביצוע "מודלינג", יש לשער כי פירות עשייתם הקשורים בנקיטת יוזמה מצד המשפחות יתגלו דווקא לאחר סיומה של התכנית. המחשבה על סיום התכנית דווקא, ולא על שלב היישום שלה, כרגע בו משפחה שחווה סיוע מיטיב תתחזק לפעול בכוחות עצמה, מתכתבת עם "תיאוריית הצמצום" של רוטנברג (רוטנברג, 2016), לפיה הצטמצמות של אחד מהצדדים המקיימים יחסי גומלין, מפנה מקום לזולת להתרחב ולגלות את כוחותיו.

האתגר: השתתפות ילדים

התנגדות שהביעו חלק מההורים ביחס להשתתפותם של ילדים בהיוועדות, נתקלה לדבריהם בהיצמדות עיקשת של צוות התכנית לעקרונותיו של המודל. עניין זה עשוי להיראות תמוה לאור הדגש ששמה התכנית על העצמת המשפחות והעברת כוח ההחלטה אליהן. הבנה שעשויה לשפוך אור על הפער, היא שאנשי הצוות של התכנית תופסים את עבודתם כאומנות ההליך: הם שולטים בו באופן מוקפד, בעוד הם מעניקים למשפחות לשלוט במהות. עיקרון זה הוא עיקרון יסוד בשיטת "הצדק המאחה" (אלברשטיין, 2015), שהוא חלק מהעקרונות עליהם נסמך המודל. אף על פי כן, להתנגדות במסגרת התכנית שנחווית ככישלון של הורים במאבק, עשויה להיות השפעה מרפת-ידיים הטומנת בחובה הפסדים הנובעים מ"כשל העצמה" (סדן, 2002).

נושא השתתפות הילדים בקד"ם ובמחקר הוא רב פנים. על מנת להבין את ההתנגדות ביחס להשתתפותם של ילדים בתהליך, יש להכיר בהקשרים השונים שנותנים משמעות להשתתפות ילדים מול ההימנעות ממנה; הגישה מודעת ההקשר, שדרכה אנו מנתחים את הפרקטיקה של תוכנית "עולים לדרך-קד"ם", שואפת לזהות את ההקשרים המסוימים הרלוונטיים להבנת חוויות החיים של פרטים, משפחות וקהילות, והיא מביאה בחשבון יחסי כוח בין הפרט, המשפחה והמערכות השונות, המשפיעות על חייהם.

השמירה על הפרטיות בחברה המערבית היא ערך וגם צורת התנהלות מקובלת הנחשבת חלק מהאתיקה המקצועית של העבודה הסוציאלית (IFSW, 2018). עובדים סוציאליים שומרים בקנאות על המידע ביחס למצוקותיהם של משפחות, מחשש שדליפה של ידע כזה לאנשים המכירים את המשפחה עשויה להחריף את הסטיגמה ואת האפליה אותה היא חווה. ביחס לילדים, ההתנגדות אף גדולה יותר, מאחר והם נתפסים כפגיעים יותר וחסרי אוניס ביחס להפצת מידע אודותיהם.

עבור הורים רבים ובקהילות שונות ילדים נתפסים ככאלו שצריך להגן עליהם מתוך הבנה כי חשיפת הילדים והדאגות לגביהם בפני קהל גדול יכולה להזיק להם (Roer-Strier & Nadan, 2020).

לצד היתרונות המשמעותיים של הזהירות והנכונות להגן על הילדים, גישה זו גם יוצרת פטרנליזם רב מאוד כלפיהם. מתוך כך, החל מאמצע המאה העשרים יש עיסוק גובר בחברה המערבית ביחס לזכות ההשתתפות של ילדים. זכות הילדים להשתתפות בקבלת החלטות בעלות השפעה על חייהם עוגנה כעיקרון על באמנה הבין-לאומית לזכויות הילד. יחד עם זאת, ממצאי המחקר וכן סקירה השוואתית של הפעלת מודל קד"ם בכמה מדינות ברחבי העולם, בהן ניו זילנד (Marcynyszyn et al., 2012), הולנד (Beek 2004), נורבגיה (Falck, 2006), ארה"ב (Adams & Chandler, 2004; Merkel-Holguin, 2000) וקנדה (Rappaport et al., 2019), מראה שהמתח בין טובת הילד והרצון להגן עליו לבין זכותו להשתתף הוא מתח מובנה וקונפליקטואלי, וכי עדיין לא נסלל שביל הזהב המאפשר לילדים ובני נוער השתתפות אידיאלית.

שותפות ילדים היא אתגר גם במחקר: קולם של ילדים, העומדים בלב התחום, כמעט ולא נשמע בספרות המקצועית (Andresen & Feger, 2011; Ben-Arieh, 2005). גם תהליך כתיבתו של מחקר זה הושפע מן ההקשר, כאשר צוות המחקר נתקל בהתנגדותם של הורים לביצוע ראיונות עם ילדיהם. בראיונות שקוימו, נמצא כי ילדים חווים דאגה להוריהם ולמשפחתם בעוצמה רבה ולעיתים קרובות גם חווים אותה באופן מבהיל ומטלטל. ממצא זה מחזק את טענת ההורים כי יש לנהוג בזהירות יתרה ביחס לחשיפת ילדיהם לדאגות אודות המצב המשפחתי. באופן פרדוקסלי, לא היה ניתן להגיע לממצאים אלה באופן ישיר מבלי לשתף את הילדים במחקר ולשמוע אותם מתארים את עוצמת הדאגה להוריהם, מה שמעיד על מורכבות הנושא ומצריך דיון ובחינה עמוקים.

אתגר שותפותם של בני הנוער הוא כפול, כיוון שנוסף על כך שההורים מבקשים להגן עליהם, הם עצמם לא תמיד מעוניינים לשתף פעולה. כך למשל באחת המשפחות שהשתתפו במחקר, סירב הנער עבורו נכתבה התכנית להתראיין. במשפחה נוספת אמרה אם המשפחה שכדאי לראיין את אחת הבנות הצעירות יותר, כיוון שהנערה הבכירה- הנמצאת במצב המסוכן ביותר בעיני האם- לא משתפת פעולה. האם הסבירה כי הנערה לא נותנת אמון במבוגרים, בשל חוויות עבר קשות. אתגר שותפותם של בני נוער מופיע גם במחקרים שנעשו במדינות אחרות בעולם. כך למשל נמצא כי בקרב משפחות לבני נוער שהשתתפו בתוכנית קד"ם הייתה סבירות גבוהה יותר להוצאה חוץ ביתית לאחר ההיוועדות, לעומת משפחות בהן עיקר הדאגות נגעו לילדים קטנים יותר. ההסבר שניתן שם לכך היה שבמשפחות שבהן יש בני נוער במצבים מדאיגים, יש צורך לקבל גם את שיתוף הפעולה שלהם, בעוד שבמשפחות בהן הדאגות נוגעות לילדים קטנים, התהליך תלוי בעיקר בהסכמת ההורים להשתתף בו. על-כן, במשפחות לבני נוער היה קשה יותר לממש את תוכניות המשפחה שתוכננו ולהפחית את המצבים המדאיגים בהם הם מצויים (Dijkstre et al., 2016).

לתת מילים לדאגה המוחרשת

אחת מן הסיבות הלא-מדוברות ביחס להסתייגותם של הורים משיתוף ילדיהם, היא מה שעלה בממצאי המחקר ותואר כדאגה המוחרשת. מדובר בחרדה תהומית ביחס להוצאתם של הילדים מהבית המשפיעה על מערכת היחסים של המשפחות עם אנשי המקצוע כמעט בכל שלבי הקשר, החל מההכרות וגם בהמשך, בעוצמה משתנה (לביא, 2000; Burgheim 2002). על פי ממצאי המחקר הדאגה מהוצאת הילדים מהבית היא דאגה שלא עולה לשיח עם אנשי המקצוע אלא מוחרשת מחשש כי עצם הדיבור עליה עלול להחיש את התרחשותה. גם מחקרים אחרים מצאו כי

הורים מתקשים לשוחח עם אנשי המקצוע ביחס לדאגה זו (גבי ובאום, 2017). החשש מכך שאנשי המקצוע ישמשו כגורמי פיקוח, מוצג כאחד מן החסמים של יצירת מערכת יחסים שיתופית בין משפחות לאנשי מקצוע, שהובאו בסקירת הספרות (אוסטר-קנב, 2015). על פי ממצאי המחקר, הורים מנהלים עם אנשי המקצוע שיח שיש בו איפוק מחושב על מנת להימנע מחשיפת מידע שעשוי להתפרש כאי-כשירות הורית או כסביבה שאינה מתאימה לגידול ילדים. בהקשר זה, ההימנעות משיתוף ילדים יכולה להיות קשורה בחשש כי דיבורם החופשי וחסר המעצורים של הילדים יגרום נזק משפחתי.

סיפור מקרה שהובא במחקר, המתאר כיצד מתאמת קד"ם פתחה את השיח בנושא במהלך ההיוועדות, כאשר היא מדגישה כי הצוות יעמוד לצד המשפחה לסייע לה על מנת למנוע את הוצאת הילדים, סופר על ידי ההורה כחוויה בונת אמון. הרגע בו המתאמת 'שיחררה' את השיח תואר על ידי אב המשפחה כרגע מרגש. רוזנפלד (רוזנפלד, 2017) מתאר תהליך מן הסוג הזה במינוח "unleashing" שפירושו "חשיפה", "שחרור" או "התרה מהגבלה" (רוזנפלד, 2017).

פעולתה בונת האמון של מתאמת קד"ם, אפילו אם נעשתה באופן אינטואיטיבי, משקפת מה שתנועת הצדק המאחה, מבססת כעיקרון פעולה: החיפוש אחר הרובד הסמוי מהעין (אלברשטין, 2015). על פי עיקרון זה יש לאמץ גישה ספקנית כלפי מראית העין של הסכסוך, ולהתמקד ברובד הנסתר אשר לרוב גם הצדדים לא לחלוטין מודעים לו.

המעבר לדיון ברובד הנסתר, כמו בהיבטים של צרכים ורגשות, יוצרת בסיס להידברות מסוג חדש, שמאפשר שיתוף פעולה ופתרונות יצירתיים. במחקרים שנערכו בתחום הצדק המאחה זיהו כי צרכיהם של נפגעים כוללים שבירת סוד (אלברשטין, 2015). העיסוק ברובד הסמוי מן העין מסייע בפעולת הגישור ומשחרר מחוויית ההסתרה והסודות. ייחודו ועוצמתו של מודל קד"ם בהיותו מודל דיאלוגי, הוא פתיחת "תיבות הפנדורה" וניהול שיח פתוח המקרב בין הצדדים.

פתיחת השיח בנוגע לדאגה המוחרשת הוא חשוב במיוחד משום שמחקרים מצאו כי הורים שילדיהם נידונים להוצאה מהבית אינם זוכים להכרה. נהפוך הוא: היחס לו הם זוכים מסביבתם הוא יחס מלווה בסטיגמה ולא אמפטי. בני משפחה וחברים מפנים כלפיהם אצבע מאשימה על שהגיעו למצב הזה, וההורים רואים באנשי המקצוע כתובת כמעט יחידה לביטוי מצוקתם וכאבם (גבי ובאום, 2017).

יישום תכנית המשפחה- מבט משווה לקד"ם ברחבי העולם

ממצאי המחקר בהשוואה לתוצאות מחקרים שבדקו את שלב הישום של קד"ם ברחבי העולם, מעלים קווי דימיון ושוני. להלן יפורטו עיקרי הממצאים במבט משווה. **הפחתת הדאגות והעלאת מוגנות הילדים:** ממצאי מחקר זה הראו תמונה רב-ממדית ביחס להפחתת דאגות והעלאת מוגנות הילדים. באופן דומה, במחקרים שנערכו אודות יישום קד"ם ברחבי העולם נמצא כי אין תמימות דעים בנוגע למידת ההפחתה בדאגות בעקבות ההשתתפות בתוכנית. ישנם מחקרים המצביעים על כך שמשפחות שיפרו את מידת המוגנות לילדים בבית והיו מעורבות בפחות אירועים מדאיגים, למשל, היו פחות דיווחים על התעללות בילדים והזנחה, ולעומתם מחקרים אחרים מצביעים על כך שלא ברור האם קד"ם מעלה את מידת המוגנות או יעיל יותר מגישות אחרות בהגנה על ילדים (Dijkstre et al., 2016).

כמה מחקרים (Frost et al., 2014; Knoke, 2009) מצאו כי דווקא בקרב משפחות שהשתתפו בתוכנית היה סיכוי גבוה יותר לדיווח על התעללות בילדים או הזנחה מאשר בקבוצות ההשוואה. מחקרים אלה הסבירו את הממצאים בכך שהמשפחות שהופנו לקד"ם נתונות למעקב רב יותר, הן על ידי הרווחה והן על ידי התומכים. כמו כן, הוסבר כי המשפחות המופנות לתוכנית קד"ם נוטות לדאגות חמורות יותר.

שפת המודל ותרומתה למשפחות: אף על פי שבישראל, כמו ברוב מדינות העולם, הממצאים מראים ביצוע חלקי של תוכנית המשפחה ותמונה רב-ממדית ביחס להפחתת הדאגות, אין זה בהכרח משקף את שביעות הרצון מהתכנית, שכן על פי ממצאי המחקר, אחת התרומות הבולטות של התכנית נוגעת לעצם השימוש בשפת המודל, המדגישה את כוחותיהם של בני המשפחה ומקדמת מערכת יחסים יותר שיתופית בין המשפחות לאנשי המקצוע. גם מחקרים אחרים שנעשו ברחבי העולם הראו שביעות רצון גבוה בחוויית הילדים והמשפחות משפת המודל ומכך שהוא נתפס בעיניהם כבעל גישה מאפשרת, המבוססת על שותפות, וכתוצאה מכך מעודד העצמה (Frost, et al., 2014). מחקרים נוספים הצביעו על כך שעקרונות הפעולה של המודל נושאים פירות ראויים לתשומת לב, כמו שיפור לכידות המשפחה הגרעינית, קידום התקשורת בין בני המשפחה וחיזוק רשת התמיכה שלה (Havnen & Christiansen, 2014). המשתתפים מרגישים שמקשיבים לדבריהם ונותנים להם מקום, והם מעריכים זאת.

נכונות שהובעה בקרב מרואיינים מארבע משפחות שונות שהשתתפו במחקר לקחת חלק מתנדב בתכנית עבור משפחות אחרות, מספרת על האופן בו התכנית ניתפסת בקרב ההורים, כנגישה ושיוויונית, המאפשרת להם לראות את עצמם כשייכים, וכמי שמוזמנים להיות שותפים בה. רוזנפלד (2017) מתאר יוזמות מן הסוג הזה כסימן לכך שמתקיים מעבר מהדרה ליחסי גומלין, בהם אנשים שהיו בהדרה מתחילים לראות בעצמם שותפים, אשר יוזמים אופני פעולה של "תן וקח".

מערכת היחסים של המשפחות עם הרווחה ואנשי המקצוע: בדו"ח המחקר משנה שעברה שסקר את השנה הראשונה לביצוע התוכנית בארץ, נמצאה עלייה מפורשת במידת האמון שהמשפחות נותנות ברווחה (שמר ואחרות, 2019). כמו כן, מחקרה של קנוק (Knoke, 2009) שסקר את מודל קד"ם בטורונטו שבקנדה, העיד על כך שבכמה מההערכות, אנשי המקצוע דיווחו כי בעקבות ההשתתפות בתוכנית קד"ם, הם מבינים טוב יותר את מצבה של המשפחה, וכי ביחסים בינם לבין המשפחות יש כיום פחות יריבות. עם זאת, הספרות מעידה כי גם כלפי ממצא זה אין תמימות דעים. למשל, מחקר שבחן את יישום מודל קד"ם בנורבגיה אינו מעיד על שיפור הקשר, אלא מצביע על כך שלא נמצא הבדל משמעותי ביחס לקשר עם שירותי הרווחה בין משפחות שהשתתפו בתוכנית קד"ם בהשוואה לאלה שהיו בקבוצת הביקורת (Falck, 2006 as cited In Havnen & Christiansen,). מעניין לבדוק את ממצאי המחקר לפיהם חיזוק האמון באנשי המקצוע לא בהכרח מביא לשינוי העמדות והיחס כלפי מערכת הרווחה, בשל מה שכונה במחקר "תופעת היחוד", בהשוואה למדינות אחרות.

אתגר השמירה על רשת התמיכה בשלב היישום: אחד מן האתגרים המשמעותיים שעלה במחקר ביחס לשלב היישום של תכנית המשפחה, מראה כי לתפיסתם של ההורים, התומכים לא מחזקים במידה משמעותית את יכולתה של המשפחה ליישם את התכנית המשפחתית. ממצא זה מתכתב עם תוצאות מחקרים שבדקו את הפעלת המודל במדינות אחרות, לפיהן על-אף ההתלהבות בשלב ההיוועדות מההתגייסות סביב המשפחה, בחודשים שאחרי סיום ההיוועדות, חלק גדול מהתומכים חווים ירידת אנרגיה, וגם ההורים חווים קושי עקב מחסור ברשת תמיכה (Frost et al., 2014;).

(Johansen & Malmberg-Heimonen, 2014). גם בוקסול ואחרים (Boxall et al., 2012) מתייחסים לעניין זה כאשר הם מונים בחסמים ליישום התכנית המשפחתית את העובדה כי תומכים לא עומדים בהתחייבותם למלא אחר תחומי האחריות שלקחו על עצמם. בנוסף, הם מתארים חוסר בביקוח על יישום התוכנית המשפחתית ואי חלוקת עותקים שלה למשתתפי ההיוועדות, כגורמים נוספים המהווים חסמים ביישום התכנית (Boxall et al., 2012). ממצאי המחקר הנוכחי תומכים בממצאים אלו, לפיהם חסרים עוגנים פורמליים שיסייעו לשמר את רשת התמיכה לאחר ההיוועדות.

חסם נוסף ליישום התכנית אותו מציעים בוקסול ואחרים (Boxall et al., 2012) קשור בכך שלפעמים נכתבות תוכניות משפחתיות המכילות יותר מדי משימות ומטרות שאפתניות שהן לא תמיד מציאותיות. לדעתם, התומכים ואנשי המקצוע המשתתפים בהיוועדות צריכים לקבל הזדמנות להעלות חששות שיש להם ביחס לתוכנית שנקבעה. בהולנד למשל, כבר בשנים הראשונות ליישום התכנית, נקבע כי תכניות המשפחה יכללו "סעיף חירום" שמתאר אילו פעולות ינקטו ואילו אנשים יפגשו אם ביצוע התכנית יעמוד בסכנה עקב כך שדברים לא הסתדרו כמתוכנן (Beek, 2004). השמירה על רשת התמיכה הוא נושא שנדון בפגישת זום⁴ רבת משתתפים שכונתה הועידה הבינלאומית על קד"ם ונערכה בחודש נובמבר 2020. מדינות שונות העלו את שמירת מעטפת התמיכה של המשפחה כאתגר משמעותי בשלב היישום, והתייחסו אליה בהקשה לאתגרים ודילמות מתחום שימור ופיתוח מתנדבים. גם ממצאי המחקר הנוכחי מצביעים על ההקשר של עבודה בשכר לצד תמיכה מתנדבת כהקשר שעשוי להשפיע על הממצאים, כך למשל ניתן להסביר את הממצא לפיו אחת התומכות טענה כי היא ראתה לנכון לסיים את תפקידה מאחר ונכנסה למשפחה מלווה בשכר. אצל תומך אחר רעיון התמיכה נחוה כקשור לכך שלתפיסתו מערכת הרווחה אינה ממלאת את תפקידה כראוי, מתחמקת ומעבירה לתומכים את תחומי אחריותה, במקום לסייע למשפחה בעצמה.

לסיכום חלק זה, פרק הדיון נפתח בהתייחסות להקשר העוני הנוכח בחייהן של כל המשפחות המשתתפות במחקר, והתוקף שהוא נותן לרעיון ריבונות המשפחה. לאחר מכך הוצג ממצא המחקר לפיו המשפחות שואפות שהתכנית תתמקד במצב המשפחתי בכללותו, בדגש על המצב הכלכלי, תוך התייחסות להיסטוריה המקצועית והדואליות של העבודה הסוציאלית בהענקת מענים חומריים ותוך-נפשיים. הוסבר המתח הקיים בעבודת המלווה ואנשי המקצוע בשלב היישום, בין לעשות 'עם' המשפחות לעשות 'בשביל' המשפחות. נושא השתתפות הילדים הוצג כנושא מורכב, המאתגר את הפעלתו של המודל בישראל כמו גם במדינות נוספות. הדיון כלל התייחסות לנושא דאגת ההורים מהוצאת ילדיהם מהבית והאופן בו מנוהל השיח בנושא, ונסגר במבט משווה על הממצאים העולים ממחקר זה ביחס לתוצאות מחקרים שבדקו את שלב היישום של המודל ברחבי העולם.

מגבלות ואתגרי מחקר

כתיבתו ועריכתו של המחקר לוותה במגבלות עליהן יש לתת את הדעת בהתייחסות לממצאי המחקר, תרומותיו והשלכותיו. שיטת הדגימה ה'מכוונת', בה המשפחות נבחרות על פי עמידתן בקריטריון נבחר (השתתפות בתכנית בשלב היישום) ולא באופן אקראי, לא איפשרה

⁴ החוקרת נכחה במפגש במסגרת עבודת המחקר.

למקרים פוטנציאליים אחרים להשתתף ולהיות מיוצגים במחקר. בנוסף, היקפו של המדגם, שכלל 25 משתתפים, לא מאפשר ביצוע הכללה של תוצאות המחקר.

בנוסף, איסוף הנתונים בוצע בתקופת הקורונה, מה שגרם לכך שחלק מן הראיונות נערכו טלפונית ולא פנים אל פנים. כאשר לא ניתן לראות את הבעות פניהם של המרואיינים בעת דיבורם, או את סביבת החיים שלהם, הבית ובני המשפחה, חסרים נתונים על מנת להבין את דבריהם של המרואיינים ואת החוויה כפי שהיא נחוות בסביבתה הטבעית.

אתגר בולט באיסוף הנתונים למחקר היה לקבל את הסכמתן של המשפחות לראיין את הילדים ובני הנוער. רובם הגדול של ההורים סירבו בשלב הראשון שילדיהם ירואיינו: מתוך 9 משפחות רק 2 משפחות נתנו את הסכמתן. לאחר ביצוע תהליך של בניית אמון, הורים מ 6 משפחות נוספות הסכימו שילדיהם יקחו חלק במחקר.

תרומות והשלכות המחקר

תרומות לגוף הידע התיאורטי: המחקר מוסיף לידע אודות משפחות עם ילדים במצבי סיכון בישראל והפרקטיקה המשמשת את אנשי המקצוע בהתערבות עימם. עוד, הוא מעמיק את הידע ביחס לתיאוריות של העצמה, גישת הכוחות, וגישה מודעת הקשר. נוסף לאלו, המחקר מוסיף ידע תיאורטי על הקשר החיים בעוני של משפחות ועל התמודדותן בתקופת הקורונה בישראל.

תרומות והשלכות למדיניות: הממצאים העיקריים העולים ממחקר זה תומכים במדיניות לפיה יש לבצע הליכים בהסכמה בהתערבות במשפחות בהן ילדים במצבי סיכון. מומלץ להבנות את התהליך כך שמשפחות שעמן נדונה האפשרות של הוצאת הילדים יקבלו עזרה מקצועית שתסייע להם למצות את האפשרויות של תמיכה בקהילה. כדאי לספק למשפחות עזרה שתכלול סגור ותיווך תרבותי על מנת לגשר על פערים הנובעים מהגירה.

המלצות לפרקטיקה: המפגש בין ממצאי המחקר לידע התיאורטי והמעשי הניב מספר המלצות לפרקטיקה של הפעלת המודל בישראל, ביניהן:

חיבור התומכים לשלב היישום- מומלץ לערוך חשיבה על הפעולות אותן כדאי לבצע על מנת לחבר את התומכים ליישום התכנית המשפחתית. כדאי לקיים מפגשי ביניים, בהם ינכחו גורמים שהיו שותפים בהיוועדות, גם בשלב היישום.

כדאי לשמר מרכיבים בתכנית ובהתנהלות הצוות שזכו על פי ממצאי המחקר לשביעות רצון גבוה בקרב המשתתפים – בהם זמינות מירבית ונגישות, תפירת מענים כחליפה על פי מידה ו בדרכים יצירתיות על פי צרכי המשפחה, גיוס משאבים גם ממקורות חיצוניים וביצוע פעולות של סגור, באופן שמתיר קונפליקטים ומשפר את נכונותם של מערכת הרווחה ובתי הספר להתגייס לטובת הפחתת הדאגות המשפחתיות וחיזוק מוגנות הילדים.

הסתייגות המשפחות ממרכיבים בתכנית- כדאי לתת את הדעת לזכותן של המשפחות לקבוע מי ישתתף בהיוועדות, לצד בדיקה עמוקה של ההסתייגויות והסבר על הרציונל של התכנית. מומלץ לגלות רגישות תרבותית וגמישות ביחס לנושא זה בקרב המשפחות ולהאזין לשיקוליהן, תוך מתן אפשרות בידן להתיל 'וטו'.

השתתפות ילדים – ממצאי המחקר מלמדים כי סבב הכוחות זכור באופן חיובי ומעצים עבור בני נוער שהשתתפו בהיוועדות. מומלץ להקנות לסבב הכוחות חשיבות מיוחדת ולפעול באופן מודע לכך שהוא ימצא את הפוטנציאל הטמון בו. בנוסף, כדאי לפתח דרכי התערבות משוכללות על מנת לאפשר השתתפות ילדים ובני נוער בשלב ההיוועדות והיישום, כולל הכנת הילדים למפגש

וליוויים, הכנת ההורים לנוכחות הילדים, הכנת אנשי המקצוע ביחס לנוכחות הילדים, והגנה על הילדים מפני דאגות משפחתיות שהחשיפה אליהן קשה, לצד ביטוי מירבי של עמדותיהם ורגשותיהם.

מערך הדרכה ומעטפת לעובדים – כדאי להמשיך ולפתח את מערך ההדרכה והמעטפת לעובדים, ולכלול בו הכשרה ייעודית להגשת סיוע בדרך שיש בה זמינות מירבית, נגישות ועקביות, לצד ליווי המשפחות צעד אחר צעד בהתמודדות עם מה שהן יכולות לעשות בעצמן. מומלץ לקבל את המלצת ההורים להניח בידיהם אמצעים שיקנו להם יותר שליטה על יישום התכנית, דוגמת הצעתה של אחת האימהות – רשימת מענים ומספרי טלפון של ארגוני סיוע. בנוסף, בהכשרת אנשי המקצוע כדאי להקנות כלים להפחתת מתח וכעסים בהם יוכלו להסתייע בעבודתם עם המשפחות.

הדאגה המוחרשת: מומלץ להכיר בדאגתם של ההורים ביחס לאפשרות של הוצאת הילדים מהבית, כחלק מהדאגות המטרידות משפחות המשתתפות בתכנית, במיוחד טרם מפגש ההיוועדות. במשפחות בהן החרדה ביחס לנושא רבה, מומלץ לספק הזדמנויות לפתיחת "תיבת הפנדורה" ולעודד שיח פתוח תוך תמיכה בהורים, בילדים ובקרובי משפחה.

שיתוף ותרומה לתכנית על ידי המשתתפים בה – כדאי לבחון כיצד ניתן לספק בידי משתתפי התכנית את האפשרות לקחת בה חלק התנדבותי באופן בו הם יתרמו מניסיונם למשפחות אחרות הנכנסות לתהליך. בכוחו של תהליך מן הסוג הזה לייצר הזדמנויות העצמה חדשות וליצור קהילה של משפחות בוגרות התכנית. בנוסף, ניתן לתכנן תכנית העצמה ייעודית לבני הנוער והילדים, שכן כפי שהראו ממצאי המחקר, חלקם מפנימים ומאמצים את שפת קד"ם בטבעיות. פיתוח של המודל בכיוונים אלה מתאים לערכיו ויכול לשרת קהילות גם במקומות אחרים בעולם.

המלצות למחקרי המשך

מחקרי אורך הבודקים אפקטיביות של התוכנית ביחס למוגנות הילדים – כדאי לבדוק את תפיסות הילדים, ההורים והתומכים ביחס להשפעת התכנית על המוגנות, גם בפרק זמן מאוחר יותר, לאחר סיומה הפורמלי של התכנית.

הקשר בין דאגת הילדים לפגיעה במוגנותם – כדאי לבדוק באיזה אופן משפיעה דאגת הילדים כלפי הוריהם על מצבם האישי ועל מוגנותם, כיצד הם חווים אותה, מהן הדרכים בהן הם מתמודדים עם הדאגה ומה עוזר בהפחתת דאגתם.

כוחו של סינגור בבניית אמון – כדאי להמשיך ולבדוק באיזה אופן תורמות פעולות סינגור שמתבצעות במסגרת התכנית לקידום מערכת יחסים של אמון בין המשפחות לאנשי המקצוע, והאם הסינגור עשוי גם לחזק עמדות שליליות בהיותו פעולה המציבה את הגורם המסנגר ביחס מבודד או לעומתי לגורם שלישי.

בחינת תוצאות התכנית בהיבטים של העצמה וריבונות – כדאי לערוך מחקרי המשך שיבדקו את תפיסותיהם של בני המשפחה, ביחס לנכונותם ומוכנותם לתכנן ולבצע פעולות לחיזוק מוגנותם בכוחות עצמם.

”וְכַאֲשֶׁר תִּקְוִים מִן הַסֵּפֶר
תִּחַפֵּשׂ בְּאֲשֶׁר לְמַדְתָּ אִם יֵשׁ בּוֹ דָבָר
אֲשֶׁר תּוּכַל לְקַיְמוֹ.”

אגרת הרמב"ן

ביבליוגרפיה

- אוסטר-קנב, ס. (2015). לכאב אין צבע – על הנגשת השירותים לקהילה האתיופית. נקודת מפגש, 9, 25-28.
- אינגדאו-ונדה, ש. (2017). אתגרים בטיפול ביוצאי אתיופיה במחלקות לשירותים חברתיים והמלצות לדרכי התמודדות. מידעו"ס, 82, 22-27.
- אלברשטיין, מ. (2015). צדק אלטרנטיבי: גישור, איחוי וטיפול באמצעות מנגנונים משפטיים. מודן הוצאה לאור.
- באום, נ. (2015). סיוע חומרי ליחידים ולמשפחות כמרכיב בהתערבות העובדים הסוציאליים במחלקה לשירותים חברתיים. משרד הרווחה והשירותים החברתיים.
- ברמן, צ. (עורכת). (2017). ילדים בישראל- שנתון. המועצה הלאומית לשלום הילד.
- גוטמן, ד. (2019). קבוצת דיון משפחתית (קד"ם) למשפחות לילדים במצבי סיכון – חקר מקרה בקרב עולים מברית המועצות לשעבר ועולים יוצאי אתיופיה [עבודת גמר לתואר מוסמך בעבודה סוציאלית]. האוניברסיטה העברית.
- גל, ג., קרומר-נבו, מ., מדהלה-בריק, ש. וינאי, ג. (2019). סיוע חומרי לאנשים החיים בעוני: סקירה היסטורית ומגמות נוכחיות. מרכז טאוב.
- http://taubcenter.org.il/wp-content/files_mf/peoplelivinginpovertyheb.pdf
- גרופר, ע. ורומי, ש. (2014). ילדים ומתבגרים במצבי סיכון בישראל. כרך א: תמונת מצב של התחום ותוכני ליבה. מכון מופ"ת.
- דרייקורס, ר. (1995). ילדים: האתגר. הוצאת יבנה.
- השל, י. (1983). אלוהים מבקש את האדם: פילוסופיה של היהדות. מאגנס, האוניברסיטה העברית.
- חומר פנימי (2018). סקירת ספרות מחקר "עולים לדרך"- קד"ם. חממת נבט, בית הספר לעבודה סוציאלית, האוניברסיטה העברית.
- יבלברג, י. (2013). ילדים ונוער בסיכון - רקע. מכון דו-עת.
- לביא, א. (2000). חווית הפרידה של אימהות בעקבות השמת ילדיהן במסגרת פנימייתית. עבודת מוסמך בעבודה סוציאלית. אוניברסיטת בר-אילן.
- מאסס, מ., כהן, ב. ובוכבינדר, א. (2007). מן הכוח אל הפועל— "גישת הכוחות" בעבודה סוציאלית. רמות.

- מרמור, א., לוי, ל. וכץ, כ. (2017). "תיבת פנדורה": עמדותיהם של עובדים סוציאליים כלפי השתתפות ילדים בוועדות תכנון טיפול והערכה. *חברה ורווחה, ל"ז(2)*, 393-410.
- נגבי, א. ובאום, נ. (2018). הוצאת ילדים מהבית בצו בית משפט: אבות מספרים על חוויותיהם. *חברה ורווחה, לח(2)*, 311-339.
- סדן, א. (2002). העצמה ותכנון קהילתי: תיאוריה ופרקטיקה של פתרונות חברתיים אנושיים. הקיבוץ המאוחד.
- סדן, א. (2009). עבודה קהילתית: שיטות לשינוי חברתי. הקיבוץ המאוחד.
- סער-הימן, י., לביא-אגיא, מ. וקרומר-נבו, מ. (2017). פרקטיקה של עבודה סוציאלית מודעת-עוני. *ביטחון סוציאלי, 101*, 9-40.
- צבר בן-יהושע, נ. (1995). המחקר האיכותני בהוראה ובלמידה. דיונון.
- צבר בן-יהושע, נ. (2016). מסורות וזרמים במחקר האיכותני: תפיסות, אסטרטגיות וכלים מתקדמים. מכון מופ"ת.
- צירצ'מן, א. וסדן, א. (2003). השתתפות - הדרך שלך להשפיע. הקיבוץ המאוחד.
- קוטנר, ר. וקבילי, ע. (2014). סקירה בין לאומית – תהליכי שיח ושיתוף פעולה בין מגזרי. שיתופים.
- קסן, ל. וקרומר-נבו, מ. (2010). ניתוח נתונים במחקר איכותני. אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- קרומר-נבו, מ. וברק, ע. (2006). מחקר פעולה משתף: מערכת הרווחה מנקודת מבטם של צרכני שירותי הרווחה. *ביטחון סוציאלי, 72*, 11-37.
- קרומר-נבו, מ., מאיר, א. וויסברג-נקש, נ. (2019). מבוא – עבודה סוציאלית מודעת עוני. *ביטחון סוציאלי, 106*, 9-31.
- רואר-סטריאר, ד. (2016) הכשרה אקדמית לעבודה סוציאלית מותאמת-הקשר עם משפחות: תובנות ואתגרים. *חברה ורווחה, ל"ו(3-4)*, 1-23.
- רוזנפלד, י. (2017). למידה מהצלחות: מהדרה ליחסי גומלין. הוצאת רסלינג.
- רוטנברג, מ. (2016). מבוא לפסיכולוגיה של הצמצום: תיאוריה יהודית במדעי החברה. הוצאת ראובן מ"ס.
- רומי, ש. (2007). קידום נוער: התפתחות וסוגיות מרכזיות. בתוך ש. רומי ומ. שמידע (עורכים), *החינוך הבלתי פורמלי במציאות משתנה* (עמ' 453-467). מאגנס.
- שושני, ב. (2016). מבט נוסף על עבודה פרטנית. הפונה כסובייקט: להתחיל במקום שבו הפונה נמצא, איפה הוא נמצא? *חכמת רחוב, 1*, 8-23.

- שמר, א. (2010). *תדריך עצמאות: תוכנית מערכתית הוליסטית לליווי משפחות עולים במעבר תרבותי*. גוינט ישראל.
- שמר, א. (2019). *הזמנה לשיתופיות מקיפיה*. נקודת מפגש, 16, 8-13.
- שמר, א., ביטון, ג., גוטמן, ד., אלקיים, מ. וסרי-לוי, ב. (2020). *סקירת ספרות: מודל קד"ם (קבוצת דיון משפחתית) לרווחת הילד*. האוניברסיטה העברית, חממת נבט.
- שמר, א. ובר-גיא, א. (2006). *לומדים, משתנים ומשנים: הכשרת עובדים סמך-מקצועיים ליצירת שינוי חברתי*. גדיש, 10, 141-158.
- שמר, א., רואר-סטריאר, ד. ועבוד-חלבי, י. (2019). *דו"ח מחקר הערכה מעצבת-שנה ראשונה לביצוע התוכנית "עולים לדרך"-מודל קד"ם (קבוצת דיון משפחתית)*. האוניברסיטה העברית, חממת נבט.
- שמר, א. ושמיד, ה. (2006). *לקראת הגדרה מחודשת של שותפות קהילתית: גישה תלת-ממדית*. *חברה ורווחה, כ"ז(3)*. 327-354.
- שקדי, א. (2003). *מילים המנסות לגעת: מחקר איכותני-תאוריה ויישום*. רמות.
- תובל-משיח, ר. וספקטור-מרזל, ג. (2010). *מבוא: מחקר נרטיבי – הגדרות והקשרים*. בתוך: ר. תובל-משיח וג. ספקטור-מרזל (עורכות). *מחקר נרטיבי: תיאוריה, יצירה ופרשנות (עמ' 42-7)*. מאגנס ומופ"ת.
- Adams, P., & Chandler, S. M. (2004). Responsive Regulation in Child Welfare: Systemic Challenges to Mainstreaming the Family Group Conference. *Journal of Sociology and Social Welfare, 31(1)*, 93-115.
- Altman, J. C. (2008). Engaging families in child welfare services: Worker versus client perspectives. *Child Welfare, 87(3)*, 41-61.
- Arnstein, S. (1969). A ladder of citizen participation. *Journal of the American Institute of Planners, 35(4)*, 216-224. <https://doi.org/10.1080/01944366908977225>
- ATD Fourth World (2017). *The Roles We Play: Recognising the Contribution of People in Poverty*.
- Ayres, L. (2008). Semi-structured interview. *The SAGE encyclopedia of qualitative research methods*, 811-813.
- Barn, R., & Das, C. (2016). Family group conferences and cu cultural competence in social work. *British Journal of Social Work, 46*, 942-959. <https://doi.org/10.1093/bjsw/bcu105>

- Beek, F. V. (2004). *"According to Plan?" Research on the Plans and Follow-up of Eigenkracht conferences* (subreport 2). Voorhout.
- Beek, F. V. (2005). *This is about my future, right? Research into the opinion of children and adolescents regarding Eigen-kracht conferences*. Wesp jeugdzorg.
- Ben-Arieh, A. (2005). Where are the children? Children's role in measuring and monitoring their well-being. *Social Indicators Research*, 74(3), 573-596.
- Beresford, P., & Croft, S. (2001). Service users' knowledges and the social construction of social work. *Journal of Social work*, 1(3), 295-316.
- Beresford, P., Green, D., Lister, R., & Woodward, K. (1999). *Poverty first hand: Poor people speak for themselves*. Child poverty action group.
- Boxall, H., Morgan, A., & Terer, K. (2012). *Evaluation of the family group conferencing pilot program*. Australian Institute of Criminology. <https://www.aic.gov.au/publications/rpp/rpp121>
- Buchbinder, E., & Bareqet-Moshe, O. (2011). Hope and siege: The experience of parents whose children were placed in residential care. *Residential Treatment for Children and Youth*, 28(2), 120-139. <https://doi.org/10.1080/0886571X.2011.576928>
- Burgheim, T. (2002). *The grief of birth parents whose children have been removed: Implications for practice in out of home care*. ACWA.
<http://burnside.slimlib.com.au:81/vufind/Record/1958>
- Coehorst, S. (2015). *The effect of the role of the coordinator on family control in FGC: an exploratory meta-analysis* [Master's thesis]. University of Twente.
- Connolly, M. (2006). Up, front and personal: Confronting dynamics in the family group process. *Family Process*, 45(3), 345-357. <https://doi.org/10.1111/j.1545-5300.2006.00175.x>
- Dijkstra, S., Creemers, H.E., Asscher, J.J. Dekovic', M. & Stams, G.J. (2016). The effectiveness of family group conferencing in youth care: A meta-analysis. *Child Abuse and Neglect*, 62, 100-110. <https://doi.org/10.1016/j.chiabu.2016.10.017>
- Eisner, E. W. (1985). *The educational imagination: On the design and evaluation of school programs*. Macmillan publishing.

- Falck, S. (2006). *Hva er det med familieråd? Samlerapport fra prosjektet: Nasjonal satsing for utprøving og evaluering av familieråd i Norge* [What is it about Family Group Conferences? A Report from the Project National Priority for Testing and Evaluation of FGC in Norway]. NOVA-rapport.
- Fine, M., & Torre, M. E. (2004). Re-membering exclusions: Participatory action research in public institutions. *Qualitative Research in Psychology, 1*, 15-37.
- Frost, N., Abram, F., & Burgess, H. (2014). Family group conferences: Context, process and ways forward. *Child & Family Social Work, 19(4)*, 480–490.
- George Hull Centre for children and families (2011). *Family Group Conferencing/ Family group Decision Making Coordinator Manual for Ontario*.
<https://www.georgehullcentre.on.ca/usercontent/resources/FGC-Manual-Eng.pdf>
- Gladstone, J., Dumbrill, G., Leslie, B., Koster, A., Young, M., & Ismaila, A. (2012). Looking at engagement and outcome from the perspectives of child protection workers and parents. *Children and Youth Services Review, 34(1)*, 112–118.
<https://doi.org/10.1016/j.chilyouth.2011.09.003>
- Guba, E. G., & Lincoln, Y. S. (1994). Competing paradigms in qualitative research. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds.), *Handbook of qualitative research* (pp. 105-117). Sage.
- Havnen, K. J. S., & Christiansen, Ø. (2014). *Knowledge review on family group conferencing: Experiences and outcomes*. Regional centre for child and youth mental health and child welfare, Uni Research Health.
- International Federation of Social Workers, IFSW (2018). *Global social work statement of ethical principles*.
<https://www.ifsw.org/global-social-work-statement-of-ethical-principles/>
- Jamshed, S. (2014). Qualitative research method-interviewing and observation. *Journal of Basic and Clinical Pharmacy, 5(4)*, 87-88.
<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4194943/>
- Johansen, S. & Malmberg-Heimonen, I. (2014). Understanding the longer-term effects of family group conferences. *European Journal of Social Work, 17*, 556-571.
<https://doi.org/10.1080/13691457.2013.818528>

- Keni-Paz, C. (2009). The central role of the therapeutic bond in a social agency setting clients' and social workers' perceptions. *Journal of Social Work, 9(2)*, 178-198.
- Knoke, D. (2009). *Family group conferencing in child welfare*. Canadian Child Welfare Research Portal. <https://cwrp.ca/publications/family-group-conferencing-child-welfare>
- Lam, C. M., & Kwong, W. M. (2014). Powerful parent educators and powerless parents: The 'empowerment paradox' in parent education. *Journal of Social Work, 14(2)*, 183-195.
- Maluccio, N. M., & Daly, J. (2017). Family Group Conferences as "'Good" Child Welfare Practice. In G. Burford & J. Hudson (Eds.), *Family group conferencing: New directions in community-centered child and family practice* (pp. 65-71). Routledge.
- Marcynyszyn, L. A., Bear, P. S., Geary, E., Conti, R., Pecora, P. J., Day, P. A., & Wilson, S. T. (2012). Family Group Decision Making (FGDM) with Lakota families in two tribal communities: tools to facilitate FGDM implementation and evaluation. *Child welfare, 91(3)*, ?.
- Merkel-Holguin, L. (2000). Diversions and departures in the implementation of family group conferencing in the United States. In G. Burford & J. Hudson (Eds.), *Family group conferencing: New directions in community-centered child and family practice* (pp. 224-231). Routledge.
- Nadan, Y., Roer-Strier, D., Gemara, N., Engdau-Vanda, S., & Tener, D. (2018). In the eyes of the beholder: Parental and professional value mismatch in child risk and protection in two communities in Israel. *International Journal of Psychology, 53*, 23-33.
- Natland, S., & Malmberg-Heimonen, I. (2014) A study of coordinator positioning in family group conferences. *Nordic Social Work Research, 4(2)*, 158-172. <https://doi.org/10.1080/2156857x.2013.826142>
- Ney, T., Stoltz, J. A., & Maloney, M. (2013). Voice, power and discourse: Experiences of participants in family group conferences in the context of child protection. *Journal of Social Work, 13(2)*, 184-202. <https://doi.org/10.1177/1468017311410514>
- Patton, M. Q. (2002). *Qualitative research & evaluation methods* (3rd ed.). Sage.
- Patton, M. Q. (2015). *Qualitative research & evaluation methods: integrating theory and practice*. Sage.

- Rappaport, J. (1985). The power of empowerment language. *Social Policy, 16(2)*, 15-21.
- Rappaport, J., Poirier-Baiani, G., & Manthorpe, J. (2019). Social Work in the Canadian Province of New Brunswick: Reflections on Family Group Conferencing. *Practice, 31(4)*, 291-302. <https://doi.org/10.1080/09503153.2018.1563588>
- Roer-Strier, D. & Nadan, Y. (Ed.) (2020). *Context-informed perspectives of child risk and protection in Israel*. Springer's child maltreatment series. https://doi.org/10.1007/978-3-030-44278-1_3
- Russell-Erlich, J., & Rivera, F. (1987). Community Empowerment as a Non—Problem. *Community Development Journal, 22(1)*, 2-10.
- Saleebey, D. (2009). The strengths approach to practice: Beginnings. In D. Saleebey (Ed.), *The strengths perspective in social work practice* (5th edition, 93-107). Pearson education.
- Save the Children (2018). *The many facts of exclusion*. <https://www.savethechildren.org/content/dam/global/reports/2018-end-of-childhood-report.pdf>
- Sundell, K., Vinnerljung, B., & Ryburn, M. (2001). Social workers' attitudes towards family group conferences in Sweden and the United Kingdom. *International Journal of Child & Family Welfare, 5(1-2)*, 28-39.
- Ulitsa, N. (2018). Parenting and risk from a context-informed perspective: former Soviet Union immigrant families in Israel (Unpublished doctoral dissertation). Hebrew University of Jerusalem.

נספחים

נספח 1: טופס הסכמה מדעת להשתתפות במחקר

שלום רב,

אנו מודים לך על שהסכמת להשתתף במחקרינו העוסק בהערכת תוכנית "עולים לדרך" הלומדת כיצד נתפס הליך קד"ם (קבוצת דיון משפחתית) ומה הן השלכותיו על הלוקחים בו חלק. אנו מודים לך על השתתפותך ועל תרומתך. ברצוננו להדגיש כי תהליך המחקר כולו יתבצע תוך הקפדה על שמירת סודיות, כך שפרטים אישיים יוסוו והראיונות/השאלונים ינותחו באופן שלא יאפשר לזהות אותך. במידה ותרצי/ה להפסיק את השתתפותך במחקר מכל סיבה שהיא, הנך רשאית לעשות זאת בכל עת. הדבר לא יפגע כלל בהליך השתתפותך בקד"ם ובמענים שאתה זכאי להם. כמו כן שמורה לך הזכות ונתונה לך הרשות שלא לענות על שאלות שלא תרצי/ה לענות עליהן.

במידה ועדיין נותרו לך שאלות או אם ברצונך לקבל הבהרות נוספות לגבי המחקר, הינך מוזמנת לפנות לחוקרים.

כמו כן, במידה ותרגישי/י שבעקבות הראיון תרצה/י להתייעץ עם גורם מקצועי, ניתן לפנות לד"ר ארנה שמר, לפרופ' דורית רואר-סטריאר או לד"ר יסמין עבוד-חלבי בביה"ס לעבודה סוציאלית, האוניברסיטה העברית ירושלים.

ד"ר ארנה שמר, טלפון 054-4919723, או במייל ornashemer4@gmail.com

פרופ' דורית רואר-סטריאר, טלפון 054-8033569 או במייל dorit.roer-strier@mail.huji.ac.il

ד"ר יסמין עבוד-חלבי, טלפון 054-3117117 או במייל jaboud@campus.haifa.ac.il

בברכה,

ד"ר ארנה שמר, פרופ' דורית רואר-סטריאר וד"ר יסמין עבוד חלבי

חממת המחקר נבט,

בית הספר לעבודה סוציאלית, האוניברסיטה העברית

קראתי את תיאור המחקר לעיל, וכן הוסברו לי פרטי המחקר על ידי המראיינת. אני מסכימה/ים להשתתף במחקר זה, בתנאים המפורטים לעיל.

תאריך _____

חתימה _____

שם ושם משפחה _____

כתובת דואר אלקטרוני _____

טלפון _____ טלפון נייד _____

במחקר דרך הטלפון –

אני מצהיר כי למרואיין הוקרא טופס ההסכמה והוא אישר בעל פה את הסכמתו להשתתף במחקר

תאריך _____

שם ושם משפחה _____

כתובת דואר אלקטרוני _____

טלפון _____ טלפון נייד _____

חתימת המראיין _____

מחקר "עולים לדרך"
תדריך ראיון איכותני בשלב יישום תוכנית המשפחה לאחד מההורים
(כחצי שנה לאחר ההיוועדות)

קוד המשפחה: _____

שם המראיין: _____

מבוא

שלום _____ (שם ההורה),

אני _____ (שם המראינת) ואני חלק מצוות הלומד את התהליך שנעשה בתוכנית "עולים לדרך" במודל קד"ם – קבוצת דיון משפחתית. הכוונה לתהליך ההכנה ולהיוועדות שעברת ועיקר לשלב היישום של תוכנית המשפחה לתוצאות מכך. זאת על מנת לעצב ולשפר את התוכנית כך שתעשה בצורה מיטבית, הוגנת ויעילה עבור משפחות נוספות. לאור הניסיון שצברת חשוב לנו לשמוע כיצד אתה הרגשת בתהליך ומה חשבת לגביו.

אני מודה לך על שהסכמת להקדיש זמן ולהתראיין. ראיון זה מהווה חלק מראיון נוסף עם שאלות סגורות שמופיע כשאלון, וראיונות נוספים עם העובדת הסוציאלית, המלווה (במידה ויש), הילד שלך (באישורך כמובן) ואחד התומכים שבחרת והגיעו להיוועדות. כל הפרטים נשמרים בסודיות גמורה ואף שם לא יוזכר בתהליך העבודה על הנתונים.

חשוב לי שתעלה נושאים שחשוב לך לדבר עליהם בהקשר למצב שהביא לכניסתך לתוכנית ועל התהליך של ביצוע קד"ם. אין כאן תשובות נכונות או לא נכונות. יש חשיבות רבה למחשבות, לרגשות, לחוויות ולתובנות שלך.

להחתים על טופס הסכמה ולהסביר בעל פה – סודיות, הקלטה, יכולת להפסיק את הראיון וכו'. נתחיל במספר פרטים כלליים ולאחר מכן נעבור לשיחה פתוחה יותר.

- שם מלא של ההורה _____
- אב/אם _____
- מצב משפחתי : חד הורי/נשוי _____
- גיל _____
- מספר ילדים : _____
- ישוב _____
- ארץ עליה/מוצא : _____
- שם המראיין _____
- תאריך הראיון : _____
- מיקום הראיון : _____
- משך הראיון : _____
- תאריך ההיוועדות : _____

הנחיה למראינת:

במידה והראיון זורם ניתן לאפשר זאת ולהתקדם עם השאלות על פי סדר הנושאים שהמראיין יוצר. חשוב להתייחס לכל תחומי התוכן.

שימי/י לב לדבר בשפה מותאמת למגדר, לסיטואציה, להקשר ולשפה שהוא/היא מדבר/ת. יש לפשט שאלות שלא ברורות.
רצוי לבקש דוגמאות מהמראיין/ת.

שאלות מנחות:

1. **היכרות:** אשמח להכיר אותך, לשמוע עליך – מה לדעתך חשוב לדעת עליך.
2. אשמח לשמוע ממך על **ההתחלה** של תהליך קד"ם: איך היה עבורך תהליך **ההכנה להיוועדות?** (הקשר עם המתאם, עם הע"ס, השתתפות הילד/ה בתהליך, הקשר עם התומכים...)
3. איך הייתה **ההיוועדות** (חויית ארגון ההיוועדות, שלבי ההיוועדות, מי הגיע, על מה דובר, כתיבת תוכנית המשפחה, אישור התכנית) ואיך את/ה חווית אותה? איך לדעתך **הילד/ה שלך חווה/תה את ההיוועדות?** ואיך **שאר חברי המשפחה?** מה הייתה ההשפעה שלך על התהליך?
4. מה היו **הדאגות** ביחס לילד/ה/ ילדים?
5. מה **מדאיג את הילד/ה?**
6. האם הדאגות **הופחתו** לאורך יישום התכנית?

שאלות המתייחסות למשבר הנוכחי- קורונה:

7. כיצד תקופה זו השפיעה על משפחתך (יחסים בתוך המשפחה)?
8. כיצד התקופה השפיעה על יישום התוכנית (האם היה צורך בהתאמות והאם נעשו)?
9. מה איפיון את הקשר בין המשפחה למערכת הרווחה בתקופת הקורונה (מידת וסוג הסיוע, האם היה מותאם)?

שלב היישום (לבקש דוגמאות לאורך השיחה)

10. כעת אנו כחצי שנה לאחר שהתחלתם לבצע את תוכנית המשפחה. תארי/י את יישום תוכנית המשפחה – * **האם התכנית** שנקבעה **השתנתה?** אם כן – מה השתנה ומדוע?
* **האם הדאגות** שכתבתם לפני התכנית השתנו? הסבירו
* **מי מוביל** את התכנית? כיצד זה נעשה?
* **מה הקשר** שלכם עם השותפים האחרים בביצוע התכנית?
11. האם את/ה **מרוצה** מהאופן בו מתבצע שלב היישום עד כה? מדוע? מה ההצלחות שהשגתם עד כה ומה האתגרים שמלווים אותך? מה/מי עוזר לכם להתמודד עם האתגרים?
12. איך לדעתך חווה **הילד** שלך את יישום התכנית?
13. האם **התומכים** מיישמים את מה שלקחו על עצמם?
14. מהי דעתך על עבודת **המלווה** (במידה ובחרו ליווי)? מה תפקידו ביישום התכנית?
15. מהו השימוש שעשיתם **בסל המענים** (במידה ובחרו להשתמש בו)? כיצד את/ה חווה את השימוש בו?
16. מה הקשר של המשפחה עם העובדת הסוציאלית בשלב זה של היישום? האם היה שינוי **בקשר עם הרווחה** מתחילת התכנית? איזה שינוי?
17. **משאבים וארגונים נוספים מהקהילה** – איזה מהם עומדים לרשותך לצורך יישום התוכנית? לתפיסתך, האם בעקבות התכנית חל שינוי בשימוש שלך במשאבים אלה?
18. האם לדעתך התכנית מתאימה **לסגנון המשפחתי** שלכם ולערכים של המשפחה (הכוונה ל"תרבות המשפחתית", למשל מבחינת התחשבות התכנית ואנשי הצוות בהבנת השפה, הבנת אורח החיים, הבנת סדרי עדיפויות משפחתיים וכו'). האם יש **נושאים נוספים** (הקשרים) בקשר איתכם שחשוב לדעתך לדעת אותם – והאם היה לכך ביטוי בתהליך?
19. לסיכום, מנקודת מבטך כיום, במה **תרם** לך תהליך קד"ם ובמה תרם התהליך של יישום תוכנית המשפחה? במה את/ה חושבת/ת שהוא תורם ליתר המשתתפים? מה היית משנה בתהליך עד כה? כיצד חשוב לך שיתנהל בהמשך? מה התובנה הכי משמעותית שלך מהתכנית עד לשלב זה?

אני ממש מודה לך על כל מה שסיפרת לי ושיתפת אותי.

מראינת, לאחר כל ראיון אנא כתבי פסקה רפלקסיבית והערות לגבי ההקשר שבו נערך הראיון

מחקר "עולים לדרך"

תדריך ראיון איכותני בשלב יישום תוכנית המשפחה לילד/ה או נער/ה

(כחצי שנה לאחר ההיוועדות)

קוד המשפחה: _____

שם המראיין: _____

שלום _____ (שם הילדה),

אני _____ (שם המראיין). קיבלתי אישור מההורים שלך לדבר איתך קצת על התוכנית שנעשתה כדי ליצור בבית חיים יותר נעימים ובטוחים, על המפגש הגדול בו התכנסו הרבה אנשים שאכפת להם מהמשפחה שלכם (ההיוועדות), ועל מה שקורה איתך מאז אותו מפגש – מה שנקרא תוכנית "עולים לדרך"/ "קד"ם. אתה מכיר את השם הזה? האם אתה יודע על מה אני מדבר? התפקיד שלי הוא לשמוע מכל מי שקשור לתוכנית, כמו הורים וילדים ועובדת סוציאלית, איך הוא או היא מתרשמים מהתוכנית ומה ההצעות שלהם איך לשפר אותה.

מאוד חשוב לי לשמוע את דעתך על כל דבר שתבחר לספר לי. אני מבטיחה לך כל מי שאני מדבר/ת איתו סודיות. זאת אומרת שאני מקליטה את מה שאתה אומר שלא אשכח, אבל ההקלטות זה רק בשבילנו, הצוות שלומד איך לשפר את התוכנית. אנחנו כותבים את הנושאים שעולים בלי שמות על מנת שמי שמדבר איתנו ירגיש נוח לספר לנו וידע שאנחנו רק מתייחסים למה שאומרים ולא למי אמר.

אנחנו רוצים ללמוד ממי שיש לו ניסיון בתוכנית.

אתה לא חייב לענות על השאלות ויכול להפסיק בכל רגע אם זה לא נוח לך. אני גם אשמח אם בסוף השיחה שלנו תגייד לי איך היה לך בשיחה.

אתה מסכים לדבר איתי?

אם לא - למה לא?

אם כן תחתום בבקשה על הדף הזה שאומר שהסברתי לך מה אנחנו נעשה עכשיו, ואני גם חותמת שאני מבטיחה לשמור על סודיות. (חותמים על טופס הסכמה מדעת. אם לא קורא- מקריאים, מסבירים ומבקשים הסכמה להקליט).

הנחיות נוספות למראיין:

- יש לוודא כי יש לכם פרטיות ונוחות ולביצוע הראיון.
- שים לב לדבר בשפה מותאמת למגדר, לגיל הילד ולשפה שהוא מדבר.
- הצמדות למילים המדויקות שהילד הזכיר במהלך הראיון מצמצמת את ההתערבות בתהליך ההזכרות שלו ומקטינה את הסיכוי להתערבות חיצונית של המתשאל.
- כדאי לבקש להוסיף דוגמאות למה שנאמר
- סדר השאלות יעלה מתוך השיחה עם הילד. לא להתחיל עם הדאגות.

- עם ילדים צעירים – רצוי לשאול שאלות יותר ממוקדות.
- במהלך הריאיון יש לוודא לפחות פעמיים שהילד מרגיש בנוח. לברר איתו: איך אתה מרגיש עד עכשיו בשיחה שלנו? האם מתאים לך שנמשיך? וכי

שם מלא של הילד _____
 גיל _____
 ישוב _____
 משך הריאיון _____
 תאריך _____
 מיקום הריאיון _____
 הריאיון נעשה בנוכחות _____ / לבד

שאלות מנחות לילד/ה

את/ה יכול/ה לספר לי על תכנית קד"ם/ על התוכנית שיש לך מאז שהייתם במפגש הגדול של ההיוועדות?

1. מה את/ה יודע/ת על תכנית קד"ם? את/ה זוכר/ת את הפגישה הגדולה שהייתה?
2. השתתפת בה, למשל במפגשים או שיחות? על מה דיברתם למשל?
3. זה עזר?
4. מה הפריע לך / לא עזר?
5. מה היית משנה?
6. מה המצב שלך בבית עכשיו כשיש קורונה?
7. את/ה אוהב/ לא אוהב את הקורונה?
8. מה קרה בגלל הקורונה?
9. את/ה רוצה שמישהו יעזור לך? או יעזור לאחים שלך לאבא ואמא?

שאלות מנחות לבני נוער (מגיל 12)

מוצע להתחיל את השיחה מהתבוננות על תקופה זו – שאלה 4, ורק בהמשך לפתוח חלון לשלבים הראשונים. את שאלה 10 – להשאיר לסיכום.

למידה על שלבים ראשונים

1. אשמח לשמוע ממך על ההתחלה של תהליך קד"ם.
2. איך היה עבורך תהליך **ההכנה להיוועדות**? (הקשר עם המתאם, עם הע"ס, השתתפות הילד/ה בתהליך, הקשר עם התומכים...)
3. האם היית **בהיוועדות** (חלקה/כולה)? איך היה לך להיות בה? (חיוויית ארגון ההיוועדות, מי הגיע, על מה דובר, כתיבת תוכנית המשפחה) האם סיפרת בהיוועדות מה חשוב לך?
4. אתה זוכר/ת מה היו **הכוונות** שדיברו עליהם בפגישה? **מה הרגשת** כשדיברו עליהם?
5. אתה זוכר/ת מה היו **הדאגות** שדיברו עליהם בפגישה? **מה הרגשת** כשדיברו עליהם?
6. היה משהו **שהדאיג אותך** בתחילת התכנית או במהלך התכנית? (אפשר להתייחס לתכנית עצמה, למצב בביה"ס, למצב המשפחתי ועוד)?
שלב היישום (לבקש דוגמאות לאורך השיחה)
7. כעת אנו כחצי שנה לאחר שהתחלתם לבצע את תוכנית המשפחה.

- * אשמח שתספרי לי איך עובדת התוכנית שתכננתם? ואיך את/ה מרגיש/ה בה? (אפשר לבקש לתאר מה קורה במהלך השבוע)
- * מה את/ה חושב/ת על התוכנית? האם את/ה שמח/ה שיש את התוכנית? / האם לדעתך היא עוזרת? במה?
- * מי אחראי שהתוכנית תעבוד כמו שצריך? (ההורים, המלווה, העובדת הסוציאלית)
8. ספר לי מה **התומכים** עושים בתוכנית? מהו הקשר שלך איתם?
 9. מה את/ה רואה **שהמלווה** (במידה ויש מלווה למשפחה) עושה בתוכנית? סביב איזה נושאים יש לכם קשר למשל?
 10. האם יש לך בתקופה האחרונה קשר כלשהו עם **העובדת הסוציאלית**?
 11. האם מאז ההיוועדות אתה הולך יותר **לפעילויות שונות בעיר/שכונה**? איזה? ובמה הן תורמות לך? / מה את/ה אוהב/ת בהן?
 12. כיצד תקופת הקורונה השפיעה עליך ועל משפחתך (יחסים בתוך המשפחה)?
 13. כיצד התקופה השפיעה על יישום התוכנית (האם היה צורך בהתאמות והאם נעשו)?
 14. מה איפיין את הקשר בין המשפחה למערכת הרווחה בתקופת הקורונה (מידת וסוג הסיוע, האם היה מותאם)?
 15. ככלל, האם לדעתך התכנית מתאימה למשפחה שלכם למשל מבחינת **הערכים וצורת העבודה** (הכוונה ל"תרבות המשפחתית", למשל מבחינת התחשבות בהבנת השפה, הבנת אורח החיים) או מבחינת **נושאים אחרים** שחשובים לך/למשפחה/ ומשפיעים עליך/כס?
 16. לסיכום, במה התוכנית **הכי סייעה/עזרה**? למי היא הכי סייעה? יש משהו שאתה מציע **לשנות**? מה הכי חשוב לך שנדע וניקח מהשיחה איתך?

אני מודה לך על כל מה שסיפרת לי ושיתפת אותי.

איך היה לך בשיחה שלנו?

מראיינת, לאחר כל ראיון אנא כתבי פסקה רפלקסיבית והערות לגבי ההקשר שבו נערך הראיון.

מחקר "עולים לדרך"
תדריך ראיון איכותני בשלב יישום תוכנית המשפחה לתומכת
(כחצי שנה לאחר ההיוועדות)

קוד המשפחה: _____

שם המראיין: _____

מבוא

שלום _____ (שם התומכת),

אני _____ (שם המראינת) ואני חלק מצוות הלומד את התהליך שנעשה בתוכנית "עולים לדרך". הכוונה לתהליך ההכנה ולהיוועדות שעברת בקד"ם (קבוצת הדיון המשפחתית), ובעיקר לשלב הנוכחי של יישום תוכנית המשפחה ולתוצאות מהתהליך. זאת על מנת לעצב ולשפר את התהליך כך שיעשה בצורה מיטבית, הוגנת ויעילה עבור משפחות נוספות. לאור הניסיון שצברת חשוב לנו לשמוע כיצד את/ה הרגשת ומה חשבת לאורך הדרך.

אני מודה לך על שהסכמת להקדיש זמן ולהתראיין. ראיון זה מהווה חלק מראיונות נוספים שאנו שואלים את ההורה, את הילד/ה, העובדת הסוציאלית ואת המלווה (במידה ויש). כל הפרטים נשמרים בסודיות גמורה ואף שם לא יוזכר בתהליך העבודה על הנתונים.

חשוב לי שתעלה נושאים שחשוב לך לדבר עליהם בהקשר למצב שהביא לכניסת המשפחה לתוכנית ועל התהליך של ביצוע קד"ם. אין כאן תשובות נכונות או לא נכונות. יש חשיבות רבה למחשבות, לרגשות, לחוויות ולתובנות שלך.

להחתיים על טופס הסכמה ולהסביר בעל פה – סודיות, הקלטה, יכולת להפסיק את הראיון וכו'.

נתחיל במספר פרטים כלליים ולאחר מכן נעבור לשיחה פתוחה יותר.

- שם המשפחה בתוכנית קד"ם: _____
- שם התומכת: _____
- מין התומכת: _____
- מקום מגורים: _____
- מוצא: _____
- תעסוקה: _____
- קשר למשפחה: _____
- זמן היכרות עם המשפחה: _____
- ישוב _____
- תאריך הראיון: _____
- תאריך ההיוועדות: _____

הנחיה למראינת:

במידה והראיון זורם ניתן לאפשר זאת ולהתקדם עם השאלות על פי סדר הנושאים שהמראיין יוצר. חשוב להתייחס לתחומי התוכן.

שימי לב לדבר בשפה מותאמת למגדר, לסיטואציה, להקשר ולשפה שהוא/היא מדבר/ת. יש לפשט שאלות שלא ברורות.

רצוי לבקש דוגמאות מהמרואיין.

שאלות מנחות:

למידה על שלבים ראשונים

1. אשמח לשמוע ממך על ההתחלה של התוכנית באמצעות תהליך קד"ים – מדוע וכיצד הצטרפת לתהליך? מה היו **הדאגות** שליוו אותך/כס לגבי הילד/משפחה בתחילת התהליך? האם הן היו דומות לדאגות של **ההורים ואנשי המקצוע**? אם היה שוני- במה הוא התבטא?
2. מה היה בתהליך **ההכנה להיוועדות**? (הקשר עם המתאם, עם המשפחה, מתן מענים לדאגות...)
3. איך הייתה **ההיוועדות** (מה היה תפקידך/תרומתך? האם היית בזמן המשפחה הפרטי, ובשלב הסיום? על מה דובר, כתיבת תוכנית המשפחה, מענים שנבחרו כולל סל מענים ומלווה) איך לדעתך ההורים והילד/ה חוו את ההיוועדות?
4. האם שמעת במהלך ההיוועדות או תהליך ההכנה את דאגותיהם של **הילדים**?

שלב היישום (לבקש דוגמאות לאורך השיחה)
5. כעת אנו כחצי שנה לאחר שתוכנית המשפחה יצאה לדרך. תאר/י את יישום תכנית המשפחה - * מה **תפקידך** בתוכנית המשפחה? האם הוא **השתנה**? האם הוא **מבוצע**? מה תרומתו?

* מי **מוביל** את התכנית? כיצד זה נעשה?

* האם **הדאגות** שנכתבו לפני התכנית השתנו? הופחתו? הסבירו
6. האם את/ה **מרוצה** מהאופן בו מתבצע שלב היישום (מה שקשור אליך ובכלל) עד כה? מדוע? מה ההצלחות שהושגו עד כה ומה האתגרים שמלווים אותך?
7. איך לדעתך חווה הילד את יישום התכנית?
8. האם **ההורים** מיישמים את מה שלקחו על עצמם? כיצד? מדוע כן/לא?
9. מהי דעתך על עבודת **המלווה**? (במידה ויש) מה תפקידו ביישום התכנית?
10. מה ידוע לך על הקשר של המשפחה עם העובדת הסוציאלית בשלב זה של היישום? האם לדעתך היה שינוי **בקשר בין המשפחה למערכת הרווחה** מתחילת התכנית? איזה שינוי?
11. כיצד תקופה הקורונה **שפיעה** לדעתך על **המשפחה**?
12. כיצד הקורונה **שפיעה** על **יישום התוכנית** (האם היה צורך בהתאמות והאם נעשו)?
13. מה איפיון את **הקשר בין המשפחה למערכת הרווחה** בתקופה זו והאם ניתן **סיוע ייחודי**?
14. **משאבים וארגונים נוספים מהקהילה** – ממה שידוע לך – באיזה מהם המשפחה מסתייעת? האם בעקבות התכנית חל שינוי בשימוש שלהם במשאבים אלה?
15. האם בעיניך התכנית מאפשרת לילדים **לבוא לידי ביטוי** והאם היא מביאה **לשיתוף הילדים** בדרכים המתאימות להן?
16. האם לדעתך התכנית מתאימה **לתרבות המוצא** של המשפחה? (למשל מבחינת התחשבות בהבנת השפה, הבנת אורח החיים, הבנת סדרי עדיפויות) ? האם יש **נושאים נוספים** (הקשרים) בקשר עימם שחשוב לדעתך לדעת אותם – והאם יש לכך ביטוי בתהליך?
17. לסיכום, מנקודת מבטך כיום, במה **תורמת** התוכנית למשפחה? מה היית משנה בתהליך עד כה? כיצד חשוב לך שיתנהל בהמשך? מה התובנה הכי משמעותית שלך מהתכנית עד לשלב זה?

אני ממש מודה לך על כל מה שסיפרת לי ושיתפת אותי.

מראיין, לאחר כל ראיון אנא כתוב פסקה רפלקסיבית והערות לגבי ההקשר שבו נערך הראיון



11.03.2020

ועדת האתיקה של בית הספר

לכל המעוניין,
ברצוננו להביא לידיעתכם כי ועדת האתיקה של בית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית
ע"ש פאול ברוואלד באוניברסיטה העברית אישרה את הצעת המחקר אשר פרטיה יצוינו להלן
בתאריך 11 במרץ, 2020:

שם ההצעה: עולים לדרך – מענה רגיש תרבות למשפחות בהן ילדים במצבי סיכון (נושא המחקר:
עיצוב והערכת הפיילוט של תהליך קד"ם (קבוצת דיון משפחתית) – שלב שני.

חוקרות: ד"ר ארנה שמר, פרופ' דורית רואר-סטריאר, ד"ר יסמין עבוד-חלבי – חממת נבט

מימון: זכיה במכרז של משרד של משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים,
בניהול אשלים – גיוינט ישראל.

תוקף האישור: 18 חודש

המחקר יתבצע במסגרת עבודת החוקרות הנערכת במסגרת בית הספר לעבודה סוציאלית
ולרווחה חברתית, האוניברסיטה העברית בירושלים

בכבוד רב,

 דר' דפנה טגר ועדת
האתיקה, תש"ף

נספח 6: טבלה דמוגרפית⁵

מגדר	הורה/תומך/ילד/נער	שם ומשפחה (בדוי)	
גבר	הורה	ניסים בוחבוט	1
אישה	הורה	רות בטיט	2
גבר	הורה	אלעד בן – דויד	3
גבר	הורה	שלמה בן – חיים	4
גבר	הורה	מרדכי דביר	5
אישה	הורה	נעמי ישראל	6
גבר	הורה	שמואל מרציאנו	7
אישה	הורה	לונה סוארס	8
אישה	הורה	מיכל פרנקו	9
גבר	תומך	ישי	10
אישה	תומכת	רוני	11
גבר	תומך	יהודה	12
גבר	תומך	יהונתן	13
אישה	תומכת	דבורה	14
אישה	תומכת	חמדה	15
גבר	תומך	גבריאל בן חמו	16
אישה	תומכת	לינדה	17
אישה	תומכת	רקפת	18
ז	ילד	אהוד	19
נ	ילדה	תמר	20
נ	נערה	עמית	21
נ	נערה	שיר	22
ז	נער	חוויראר	23
נ	נערה	מיכל	24
נ	נערה	שני	25

⁵ המינוח "ילדים" מתייחס לגילאים 9-11, "בני נוער" לגילאים 12-18. מטעמי שמירה על אנונימיות לא מצויין בטבלה ובגוף העבודה גילם המדויק.

Abstract

The “Getting on Track – Family Group Conference (FGC)” project is a pilot program for families with at-risk children, family and welfare related issues. The program is in its third active year in Israel, and is based on the following principles of the FGC model (an acronym standing for “family discussion group”): empowerment of family members participating in the program, a family’s authorship of its own life, the responsibility of extended family and community, restorative justice, and an optimistic shared language. The FGC model is a model for decision-making that functions as an alternative to methods commonly accepted today for reaching decisions with families of children judged to be at-risk, such as “treatment planning committees.”

The model comprises four stages: **The first** is family referral, where families’ appropriateness for the program is assessed. **The second** stage is preparation, wherein a program staff member, called the “coordinator,” meets the family and helps them to enlist people close to them, called “supporters,” who will participate in the family discussion group, called the “Conference.” **The third** stage is the Family Group Conference itself, in which professionals, the family, and the supporters discuss the family situation. After addressing the concerns of the family and exploring their abilities and limitations, the family and its supporters write together a “family plan,” which details the conclusions they have reached together as to what actions will improve the family situations with an emphasis on increasing protection for the children. The family plan also details the distribution of responsibilities for the various actions items listed. **The fourth stage** is implementation of the family plan, in which the plan is carried out.

The purpose of this study is to assess the perceptions and experiences of the participants in the implementation stage of the family plan. The research questions are: (1) What are the perceptions of the participants as to the effected reduction in concern and enhanced child protection? (2) According to the participants, what is the nature of their relationship with the professionals and welfare system during this phase? (3) What have the participants gained and what challenges arose during the implementation stage?

The study utilized qualitative methodology and was conducted as part of a larger mixed method study. The methods utilized by this study are the “context-informed perspective,” according to which one must appreciate the context of a phenomenon in order to understand the reasons for its occurrence, and the “strengths approach,” based on the assumption that every person and family possesses strengths and resources.

The results of the current study are based on 25 in-depth semi-structured interviews, carried out with parents, children, and supporters of nine different families in the process of implementing the family plan. Data was thematically analyzed. The following are the main findings with regard to the three research questions:

Regarding the reduction of concerns and enhancement of child protection, it was found that there is a gap between the perception of the families and the professionals. The parents and supporters hoped that the program will focus of the overall family situation in a way that will positively influence the protection of their children. They felt, however, that the professionals see the desired intervention as one directed squarely at the child.

Family-oriented solutions that were offered improved the family situation, reduced overall concern, and improved child protection.

As for the relationship between the families, professionals, and welfare system, the findings show that significant bonds were forged with the social workers within the framework of the program, and that the parents' confidence in them increased over time. Nevertheless, in most cases the positions of the parents about the welfare system, did not change markedly, due to a what we coined "exceptionalizing," wherein the participants viewed the effective intervention as an exceptional occurrence that does not reflect on the system as a whole.

Finally concerning the benefits and challenges that arose during the implementation phase, the study found that many parents feel more empowered, yet the large majority still do not consider themselves to be leading or in control of their family plan's implementation. The supporters strengthen the family members' impression of empowerment by viewing the family in a positive light. Nevertheless, from a practical perspective, it seems that they do not noticeably enhance the family's ability to implement the family plan.

The study's findings show that implementation of family plans in the context of Covid-19, elevated families' concerns, especially financial worries. Professionals and supporters that stood by families in times of crisis earned increased trust from family members. As for the implementation of the family plan itself, parts of it were never carried out, and interactions between family members, professionals and supporters were for the most part by telephone.

The discussion section deals with the findings of the study in light of knowledge already gained from the professional literature and other research. This section addresses, *inter alia*: the context of poverty present in the lives of all the participating families and the force that it lends to the idea of a family's ownership of its own life; the families view that material support is a central reducer of concern. The broader history regarding the dual roles of material and emotional support is discussed, and the findings here in Israel were compared those from studies in other countries.

The study concludes by addressing its limitations, its contribution to the practical and theoretical knowledge body, policy contributions, and recommendations for future research.

Perceptions of "Getting on Track - Family Group Conference (FGC)" Child Welfare Program Implementation among Families and Supporters

Maayan omer

THESIS SUBMITTED IN PARTIAL FULFILLMENT OF THE
REQUIREMENTS FOR THE MASTER'S DEGREE

Presented to:

Dr. Orna Shemer

Prof. Dorit Roer-Strier

April 2021